

1

INLEIDING

'Gij zelf zijt een brok historie!' Aldus typeerde generaal T.F.J. Muller Massis de scheidende directeur van het Krijgsgeschiedkundige Archief. De oude, monumentale generaal F. de Bas verliet het leger en op 31 mei 1927 werd voor hem op het departement van Oorlog een afscheidsreceptie belegd. Generaal Muller Massis, dan commandant van het veldleger, bedankte hem namens alle opperofficieren van de Nederlandse landmacht en overhandigde, als blijk van waardering, een bloemenmand.¹ Nu adresseer ik postuum diezelfde woorden aan generaal Muller Massis, want hoewel hij zelf die frase destijds waarschijnlijk niet zo weloverwogen gebruikte er schuilt een treffende waarheid in die persoonlijke woorden.

De carrière van T.F.J. Muller Massis was indrukwekkend: bijna acht jaar docent aan de Hogere Krijgsschool, vier jaar militair attaché, zeven jaar commandant van het veldleger en veertien jaar staatsraad. Zijn tegenwoordige bekendheid ontleent Muller Massis vooral aan de periode dat hij militair attaché was bij het Nederlandse gezantschap in Berlijn. In 1916 vertrok hij naar de Duitse hoofdstad en in 1920, toen het militair attachéschap werd wegbezuinigd, keerde hij weer terug naar Nederland. Dat hij in de vier jaar dat hij militair attaché was, tevens was geaccrediteerd bij de Oostenrijk-Hongaarse, Zweedse en Deense regeringen is minder bekend. Verwonderlijk is dit niet, want de eerstgenoemde standplaats spreekt meer tot de verbeelding. De Duitse of Pruisische militaire traditie is in de eerste plaats, als spiegel en voorbeeld, veel belangrijker voor de vaderlandse militaire geschiedschrijving, dan de Oostenrijk-Hongaarse of Scandinavische. In de tweede plaats zijn de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog historisch relevant, terwijl dat nauwelijks opgaat voor de relatie met Oostenrijk-Hongarije. In Zweden en Denemarken werd hij pas na de oorlog geaccrediteerd.

Op zijn 'bekendheid' is nog wel iets af te dingen. Anders dan in zijn eigen tijd, is die tegenwoordig tamelijk beperkt. Zijn naam is alleen bekend in een kleine kring die interesse heeft voor de militair-historische dimensie van de Nederlandse betrokkenheid bij de Eerste Wereldoorlog. Muller Massis verzamelde als militair attaché een schat aan informatie over het Duitse (en Oostenrijk-Hongaarse) leger en de contemporaine oorlogvoering. Zijn bevindingen werden aantoonbaar gebruikt om, voor wat betreft de doctrine en uitrusting van het Nederlandse leger, gelijke tred te houden met de legers van de belligerenten. Misschien wordt daardoor de indruk gewekt dat deze

¹ *Het Vaderland*, 31 mei 1927.

militair attaché, al dan niet samen met zijn collega's², voor een soort moderniseringsgolf heeft gezorgd, maar dat moet niet worden overschat. De militair attachés vergrootten vooral de kennis over legerorganisatie, tactiek en techniek. Tijdens de oorlog werd weinig meer in de praktijk gebracht.³ Wat dat betreft was de invloed van T.F.J. Muller Massis op het leger veel groter in de jaren vóór en na de Eerste Wereldoorlog, toen hij respectievelijk docent aan de Hogere Krijgsschool en commandant van het veldleger was. De oorlog duurde ook nog maar twee jaar nadat de militair attachés waren geïnstalleerd.

Tijdens de oorlog was Muller Massis' werk als diplomaat waarschijnlijk belangrijker. Een militair attaché deed meer dan het verzamelen van feites over de legers die hij diende te bestuderen. T.F.J. Muller Massis had in Berlijn zijn handen vol aan de diplomatieke kant van zijn functie. Dat is veel minder bekend. Het stond vermeld in het Koninklijk Besluit dat de aanstelling van de militaire attachés regelde: zij stonden tevens ter beschikking van de gezant voor het verrichten van arbeid van politieke aard.⁴ Muller Massis geeft er zelf ook blijk van in correspondentie met jonkheer W.M. van Weede van Berencamp, de Nederlandse gezant in Wenen. Nadat Muller Massis medio juni 1917 was aangesteld als tijdelijk militair attaché in Oostenrijk-Hongarije bleef hij in Berlijn wonen. Hij reisde af en toe naar Wenen om zijn relaties te onderhouden. In het vroege voorjaar van 1918 wil Muller Massis naar Wenen, maar het kwam er niet van, ondermeer door spoedeisend werk als gevolg van het *'vliegen van Engelschen boven het land'*.⁵ Het was de Duitse generaal Ludendorff een doorn in het oog dat Engelse vliegtuigen vrij spel leken te hebben in het Zeeuwse luchtruim. De politieke implicaties negerende, dreigde hij aan Nederlands adres om *'luchtafweergeschut op Nederlands gebied op te stellen'*.⁶ Dit dreigement moet worden gezien in relatie tot de 'Kaiserschlacht' – het Duitse voorjaarsoffensief aan het westfront. Het offensief was Duitslands laatste strohalm. De Duitse regering zette alles op scherp, ook de betrekkingen met het neutrale land op de rechtervleugel. De precieze bedoeling van het Duitse optreden in het voorjaar van 1918 jegens Nederland behoeft nadere analyse, maar de Nederlandse diplomaten, waaronder de militair attaché in Berlijn, werkten overuren.⁷

² Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er door Nederland in vijf landen militaire attachés benoemd: T.F.J. Muller Massis werkte, zoals gezegd, in Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, R.B.A.N. de Quay in Frankrijk, J.C.C. Tonnet in het Verenigd Koninkrijk en J.M. Benteijn in Zwitserland. De laatste werd in 1917 opgevolgd door F.J. Backer. In Duitsland en het Verenigd Koninkrijk waren tevens maritiem attachés aangesteld. Dat waren respectievelijk J.L. van Leschen en A.C. Dunlop.

³ Eén uitzondering is de oprichting van de stormtroepen. Zie hierover ondermeer van de auteur A. Staarman, het informatieve *Verre van vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Delft 2004) en "De slechtste fuseliers bestemmen tot vlammenwerpers". De introductie van stormtroepen in het Nederlandse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Armamentaria* 38 (2003-2004) 118-143. Andere voorbeelden zijn gasmaskers of passieve verdedigingsmiddelen, als loopgraven en gewapend beton. Zie bijvoorbeeld J.R. Verbeek over infanterieschilden in 'Het stalen infanterieschild van het Nederlandse leger', in *Armamentaria*, 22 (1987).

⁴ Volgens K.B. nr. 80 van 20 oktober 1917, artikel 2. Voordien ontvingen de militair attachés de toevoeging 'tijdelijk', want het parlement had in 1916 nog niet ingestemd met de aanstelling van de attachés.

⁵ Nationaal Archief (NA), Den Haag, Archief van het gezantschap Oostenrijk, 1884-1938, toegang 2.05.29, inventarisnummer 96: T.F.J. Muller Massis aan Nederlandse gezant te Wenen, van 16 juli 1918.

⁶ NA, Archief van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken: Stukken betreffende Nederland, 1866-1919, toegang 2.05.16, inv. nr. 3.

⁷ Meer over deze periode, de schendingen van het luchtruim en de Duitse dreigementen in H. van Lith, *Plotseling die vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland, 1914-1918* (Zaltbommel 2001), in het bijzonder blz. 217-237, en P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam, Antwerpen 2001) 261-264, 311-316. Verder is, niet alleen hierom, interessant het *Dagboek Van Woelderens, GS3, 1916-1919*, dat wordt bewaard bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie.

Waarom een onderzoek over T.F.J. Muller Massis?

Generaal Muller Massis is een sleutelfiguur in verschillende opvolgende perioden van de Nederlandse militaire geschiedenis. Als docent van de Hogere Krijgsschool was hij gedurende acht jaar verantwoordelijk voor de tactische vorming van tientallen hoofd- en opperofficieren die in de jaren daarna het leger moesten gaan leiden. Als militair attaché stond hij aan de wieg van verschillende organisatorische, tactische en technologische ontwikkelingen binnen de landmacht én droeg hij zijn steentje bij aan de diplomatieke relatie met Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Als commandant van het veldleger groeide zijn invloed op het leger verder. Boven hem stonden een minister en de chef van de generale staf, maar daarna had hij het zelf voor het zeggen. Hij leidde, in meerdere opzichten, een nieuw veldleger. Hij implementeerde de dienstplichtwetten van 1922 en centraliseerde het gros van de wapens en dienstvakken onder zijn commando. Als lid van de Raad van State kon hij al zijn invloed, kennis en ervaring aanwenden om dat werk, zij het in een volkomen andere rol, voort te zetten.

Hoe kwam T.F.J. Muller Massis zover? Dat is, althans in een notendop, de vraag die ten grondslag ligt aan deze historische biografie. Dan rijst vervolgens de vraag waarom iemand, die hoegenaamd niemand nog kent, interessant is genoeg om te isoleren buiten de vele (potentiële) historici over de periode waarin hij leefde en werkte? De eerste vraag is het lastigst. Het is zelfs te beargumenteren dat deze vraag irrelevant is of zelfs niet is te beantwoorden. Los van het laatste, dan wordt er mogelijk een interessant historisch aspect genegeerd. Deze vraag is namelijk ook anders te formuleren, bijvoorbeeld: waarom hij en niet een ander? Dat is relevant voor de geschiedschrijving over de Nederlandse krijgsmacht. Dat is één reden om biografisch-historisch onderzoek te doen naar het eerste deel van zijn leven, maar blijft buiten beschouwing. Er zijn meer redenen, die ik ontleen aan de tweede vraag. Hier dient vooropgesteld dat de achterliggende gedachte van dit onderzoek niet zozeer een divergerend of componerend idee was over een bestaand wetenschappelijk dialoog, maar eerder het gevoel van een gemis. Dat levert in elk geval twee redenen op.

In de eerste plaats moet dit onderzoek bijdragen aan de kennis over de geschiedenis van het officierskorps van het Nederlandse leger. De bestudering van groepsculturen is, als het tenminste het verleden betreft, geschiedbeoefening *pur sang*. Geschiedenis is vooral een kwestie van 'begrijpen'. Om de cultuur – of het gedrag – van een groep te begrijpen, kan het zinvol zijn om de afzonderlijke leden onder de loep te nemen, want de cultuur in een groep (of organisatie) is de resultante van uiteenlopende of samenvallende meningen en verwachtingen van de individuele leden, beïnvloedt door de omringende maatschappij. Groepscultuur is, als proces, voortdurend in beweging en daardoor vaak gecompliceerd. Een studie naar groepscultuur kan zich richten op specifieke resultanten (op een bepaald moment) of juist op longitudinale vergelijkingen, maar in beide gevallen moet de blik beslist op invloedrijke individuen worden gericht. Niemand heeft het alleen voor het zeggen, maar het effect van sommige lieden op het reilen en zeilen van een organisatie of groep is gewoonweg groter dan dat van anderen.

De verhouding tussen de krijgsmacht en de samenleving blijft inspireren, maar aan de cultuur

van het Nederlandse officierskorps is weinig aandacht besteed in de geschiedschrijving.⁸ Toch had het officierskorps een niet te onderschatten invloed op het leger én, door maatschappelijke inbedding, op politiek en maatschappij. Dat gold niet voor iedere officier, maar wel voor een groot aantal leden van het korps. Het is vanzelfsprekend dat voorgaande gold voor de officieren van het Staatse leger of de Bataafse Armee, want destijds was het vanzelfsprekend dat adellijke families en, later, het patriciaat in leger en maatschappij de scepter zwaaiden. Dat gold ook na de stichting van het koninkrijk. In de negentiende eeuw begon het officierskorps echter aan een proces van 'verburgerlijking'.⁹ Het sociale netwerk van adellijke en patricische officieren uit het *ancien régime* werd sindsdien geflankeerd door een nieuw, burgerlijk netwerk. De waagschaal sloeg uiteindelijk onmiskenbaar door naar de burgerlijke kant, maar daardoor veranderde er wellicht weinig. De 'nieuwe' officieren uit burgerlijke families kopieerden het cultuurgood van hun oudere voorbeeld. Het is een boeiende verschuiving, maar veel duidelijkheid over dat proces ontbreekt vooralsnog. Dat geldt voor zowel de ontwikkelingen in de samenstelling van het Nederlandse officierskorps, als voor de relatie tussen het korps, krijgsmacht, politiek en samenleving.¹⁰ Veel zal ook onduidelijk blijven als niet enkele sleutelfiguren van het officierskorps worden belicht. Zonder enig besef van de belevingswereld van sommige invloedrijke officieren, blijven veel vragen noodgedwongen onbeantwoord. Een biografisch-historisch onderzoek is de aangewezen methode, maar het is slechts een deelstudie. Het is mogelijk om een licht te werpen op de recente geschiedenis van het Nederlandse officierskorps, mits zich rond een zinvolle verzameling deelstudies een synthese vormt.

In de tweede plaats geeft een onderzoek naar T.F.J. Muller Massis een beeld van zijn de betekenis voor het leger en is daardoor een bijdrage voor de geschiedschrijving over de Nederlandse krijgsmacht *in het algemeen*. Die is sowieso niet uitputtend, tenminste niet voor het tijdperk sinds de Franse overheersing, maar één van de meest interessante perioden is in elk geval een vrijwel onbeschreven blad: de eerste helft van het Interbellum. Het Interbellum laat zich, voor wat betreft de militaire geschiedenis, eenvoudig opsplitsen in twee delen. De cesuur zal dan kort na 1930 liggen. Teleologie ligt op de loer, maar weinigen zullen ontkennen dat de tweede helft van het Interbellum onlosmakelijk is verbonden met de Tweede Wereldoorlog. De eerste helft van het Interbellum laat zich moeilijker typeren. Het is geen afwikkeling van de Eerste Wereldoorlog, noch een opmaat naar een volgende gebeurtenis. Er lijkt sprake van een soort vacuüm: een interbellum in een interbellum. In de geschiedschrijving zijn meer van dat soort momenten te vinden. Ze hebben de naam schakels te zijn tussen veel grootsere gebeurtenissen. Er lijkt niet zoveel te gebeuren, maar dat is soms schijn.

De eerste helft van het Interbellum leent zich ervoor om afzonderlijk onderzocht te worden, ook in militair-historische zin. De spanning en verveling van vier jaar mobilisatie verdween na november 1918 als sneeuw voor de zon. Voor de demobilisatie en de omschakeling naar een vredesorganisatie moesten alle zeilen bij. Tegelijkertijd waarde het socialistische revolutiespook en

⁸ Naast artikelen in militaire vakbladen, twee werken over dit specifieke onderwerp: G. Teitler, *De wording van het professionele officierskorps: een sociologisch-historische analyse* (Rotterdam 1974) en, met een geheel andere benadering, J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis: honderdvijftig jaar KVEO* (Amsterdam 2002).

⁹ G. Teitler, *De wording van het professionele officierskorps: een sociologisch-historische analyse* (Rotterdam 1974).

¹⁰ Voor het komende jaar is hierover een nieuwe publicatie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie gepland: B. Schoenmaker, *Soldatengeest en burgerzin. Officieren over maatschappij en krijgsmacht, 1840-1914* (Den Haag 2008).

was er een kortstondige dreiging vanwege de Belgische annexatiewensen. De eerste jaren na de oorlog ging het goed met de economie, maar die opleving was van korte duur. Spoedig werd er flink gesneden in de defensiebegroting. Die tendens zette nog jaren voort. De bezuinigingen legden onophoudelijk aanpassingen in de legerorganisatie en -uitrusting op. In krijgsmachtkringen bestond natuurlijk de wens om alle nieuwe inzichten en technologieën die de voorbije oorlog had opgeleverd te implementeren. Ondanks – of juist dankzij – het geschade imago, de begrotingsmaatregelen en, daarmee in tegenstrijd, het verlangen naar modernisering, vormde deze periode in zekere zin een hoogtepunt in de recente geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht. Deze periode werd door G. Teitler als een periode van *innere Migration* getypeerd: het leger keerde in zichzelf en wist zich zo, zonder bemoeienissen van politiek en maatschappij, tot een hoger technologisch en organisatorisch plan te verheffen.¹¹ Het idee is dat de legerorganisatie, afgedwongen door externe factoren, noodgedwongen het innovatieve vermogen activeerde om aan zelfgestelde of opgelegde verwachting te voldoen en daardoor een belangrijke kwaliteitsverbetering bewerkstelligde. Achteraf weten we dat de *innere Migration* van korte duur was. Als deze theorie klopt, dan werden de wilskracht en creativiteit in de legerorganisatie halverwege het Interbellum ingehaald door de realiteit: er was té lang té weinig geld en politieke wil. Het materieel verouderde snel en, toen het leger weer moest groeien, was er van alles te weinig.

In 1920 werd T.F.J. Muller Massis bevorderd tot generaal-majoor en benoemd tot commandant van de tweede divisie. Kort daarna werd hij commandant van het veldleger. Die functie oefende hij uit van 1922 tot 1929. Veel zorgen waarvoor de krijgsmacht werd gesteld kwamen op zijn schouders terecht. Als commandant van het veldleger was hij verantwoordelijk voor de geoefendheid, motivatie en de uitrusting van het veldleger. Van hem werd verwacht dat hij het veldleger 'op voet van vrede' voorbereidde op een nieuwe mobilisatie, waarbij alle doctrines waren ingekapseld door gewapende neutraliteit.¹² Of het hem lukte om, ondanks het gebrek aan middelen en politieke steun, de kwaliteit – en dan maar niet de kwantiteit – van de landmacht naar zijn wensen en volgens verwachtingen te plooiën, is nu niet aan de orde, maar het is ontegenzeggelijk een interessant vraagstuk dat zondermeer beantwoord zou moeten worden. Gezien het belang van de opvolgende periode en de daarmee onlosmakelijk verbonden meidagen van '40, lijkt dat zelfs een vereiste. Het ligt voor de hand om de officieren die in de eerste helft van het Interbellum een rol van betekenis speelden te onderzoeken. Generaal Muller Massis komt daar, als commandant van het veldleger, in elk geval voor in aanmerking. Dat is overigens niet de enige reden. Hij was vóór de Eerste Wereldoorlog acht jaar docent aan het hoogste onderwijsinstituut van het leger. In die tijd heeft hij de generatie officieren helpen opleiden, die tijdens het Interbellum het leger leidde. Daarbij was hij tijdens de oorlog de enige militair attaché in het kamp van de Centralen. In vrijwel alles dat de militaire inlichtingendienst (sectie drie van de generale staf, GS3) aan kennis over de Duitse en Oostenrijk-Hongaarse legers verspreidde in legerkringen, had Muller Massis een hand.

¹¹ G. Teitler, 'Caleidoscoop van de wetenschap', in T. de Kruijff en F.J.J. Princen (eds.), *Koninklijke vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap. Gedenkboek ter gelegenheid van het 125-jarige bestaan* (z.pl. 1990) 19.

¹² Daarnaast ontvouwde zich het vraagstuk wat de rol kon zijn van de krijgsmacht na de oprichting van de Volkenbond. Aan welke vereisten moest het leger voldoen, wanneer het moest deelnemen aan een internationale 'politiemacht'.

Over biografisch-historisch en dit onderzoek

Dit is een biografisch-historisch onderzoek. Wie meer wil weten over de geschiedenis van het officierskorps of over de Nederlandse krijgsmacht tijdens het Interbellum, vindt hierin geen theorieën of syntheses, maar alleen flarden informatie en inspiratie. Een biografisch-historisch onderzoek is onbetwist micro-geschiedenis. Het heeft voor de geschiedwetenschap net zoveel waarde als een onderzoek naar een religieuze gemeenschap in een provinciestadje, de misdadcijfers in een lang vergeten ambachtsheerlijkheid of naar de nieuwste trends in de theeserviesmode tijdens de achttiende eeuw: het zijn onmisbare deelstudies. De baksteen was een uiterst nuttige uitvinding, maar zonder cement kon niemand er iets mee: in de combinatie en compositie van micro-geschiedenissen schuilt de kracht.. In een historische biografie bedient de biograaf zich eveneens van een weidse verzameling deelstudies. Door de verbinding en het samenspel van verschillende (delen van) micro-geschiedenissen ontstaat een nieuw product.

Dit product is een geschiedenis. In plaats van een revolutie, agrarische crisis of institutie, beschrijft een biografie de geschiedenis van één mens. Een biografisch-historisch onderzoek verschilt in principe niet van enig ander historisch onderzoek. Dat scheidt dezelfde verwachtingen en vereist dezelfde tuchtige toepassing van wetenschappelijke conventies en methoden. Dat laat onverlet dat dit onderzoek met nadruk als een micro-geschiedenis wordt aangemerkt.

In de eerste plaats is dit onderzoek weliswaar een afgeronde studie, maar niet 'af'. De gang naar voorliggend onderzoeksresultaat was in hoge mate explorerend. Zelfs de onderzoeksperiode stond in beginsel niet vast. In plaats van Muller Massis' hele leven of juist zijn militaire loopbaan, werd uiteindelijk 'vorming' het kernwoord om de periodisering van dit onderzoek te bepalen. Daardoor werd 1905 het eindpunt. In dat jaar werd hij docent aan de Hogere Krijgsschool. Het beginpunt stond al langer vast: zijn geboortjaar, 1866. Deze onderzoeksperiode laat zich inderdaad het beste samenvatten als een periode van vorming. Dat wil zeggen, als tenminste het leven van Muller Massis na 1905 hoger wordt getaxeerd dan de voorliggende periode en 1905 als cesuur. Daar valt in menig opzicht wat op af te dingen. Het lijkt tamelijk willekeurig om het docentschap aan de Hogere Krijgsschool als een promotie te zien die het leven van T.F.J. Muller Massis in tweeën deelde. Dat had evenzogoed een ander moment kunnen zijn: maatschappelijke en intellectuele vorming is tenslotte niet iets dat op een bepaald ogenblik eindigt. Voorts zou T.F.J. Muller Massis zelf wellicht een heel ander moment kiezen, dat mogelijk niet eens was gerelateerd aan zijn carrière. Dat is niet bekend, dus 1905 is een keuze van de onderzoeker. Mobiliteit in het werkzame leven wordt in de Nederlandse maatschappij nu eenmaal als conventioneel ijkpunt van sociale stratificatie gezien. In ieder geval is dit onderzoek ook daarom een deelstudie: alleen Muller Massis' jeugd en eerste drieëntwintig jaar van zijn militaire loopbaan zijn onderzocht. Aan de rest van zijn leven is alleen een kort epiloog geweid.

In de tweede plaats schuilt, zoals gezegd, de kracht van biografisch-historische studies in combinatie en compositie. De relatie tussen dit onderzoek en de twee achterliggende doelstellingen is niet leidend voor de probleemstelling en de inhoud, maar is evenmin toevallig. De bundel

Kopstukken uit de krijgsmacht, waarover G. Teitler en W. Klinkert de redactionele pen voerden¹³, is wat dat betreft een aardig aanknopingspunt om dit toe te lichten. In deze bundel schreven twintig auteurs evenzoveel korte biografische artikelen over hoge Nederlandse officieren van marine en landmacht. Deze artikelen geven een goed beeld van de kansen, keuzen en problemen die deze officieren op hun pad vonden. Echter, een heldere systematiek in de bundel wordt node gemist. Een schot hagel is de bundel daarmee niet, hoewel de redacteurs de heterogene compositie niet uitputtend verklaarden: de bundel moest 'een levendig beeld schetsen van de onderwerpen en problemen, waarmee de krijgsmacht in de loop des tijds te maken kreeg'.¹⁴ Het is juist zo interessant om een thematische bundel samen te stellen, bijvoorbeeld over de chefs van de generale staf of over de auteurs van *De Militaire Spectator*.¹⁵ Een thematische benadering geeft bijvoorbeeld een beeld van longitudinale ontwikkelingen, van overeenkomsten of juist verschillen, enzovoort. Het boekwerkje dat J.K.H. de Roo van Alderwerelt samenstelde vanwege het 125-jarige jubileum van de Inspectie der Artillerie is, ondanks tekortkomingen, een aardig voorbeeld.¹⁶ De geschiedenis van de inspectie werd door De Roo geardeerd met korte biografische stukjes over de grootmeesters en inspecteurs van het wapen.

Dit zijn twee voorbeelden waarin biografisch-historisch onderzoek een rol speelde. Het toont wat in potentie mogelijk is met deze discipline. Biografische gegevens zijn vaak onmisbare bouwstenen in een grotere geschiedenis, bijvoorbeeld om achtergronden van sleutelfiguren te geven. Daarvan kan een ieder zich een voorstelling maken. Daarnaast kan een thematische rangschikking van afzonderlijke biografisch-historische studies veel aan het voetlicht brengen over een bepaalde organisatie en groep – in dit geval het Nederlandse officierskorps. Dit maakt het mogelijk om persoonlijkheden te vergelijken en verbanden te leggen tussen families, relaties en levensbeschouwingen. Biografische informatie wordt ook vaak minder direct als een 'echte' deelstudie worden gebruikt. Het dient dan, voor zowel een auteur als een lezer, als voedsel voor de geestelijke reconstructie van het verleden, voor een hermeneutisch proces om het geschiedenisverhaal te begrijpen. Iemand die zich bijvoorbeeld wil verdiepen in de Nederlandse militaire geschiedenis tussen 1914 en 1945 kan eigenlijk niet zonder de (auto)biografieën van personen als generaal Snijders en Winkelman of politici als Bosboom en De Geer.¹⁷ Ook T.F.J. Muller Massis mag in dit voorbeeld niet ontbreken. Bij elk historisch verschijnsel, elke gebeurtenis en elke periode horen dit soort sleutelfiguren.

Ook deze biografisch-historische studie moet daarvoor de noodzakelijke onderdelen bieden. Het is meer dan een reconstructie van een leven. Dat is het ook, maar het is ook een analyse.

¹³ G. Teitler en W. Klinkert (eds.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren, 1815-1955* (Amsterdam 1997).

¹⁴ Teitler en Klinkert, *Kopstukken*, 7

¹⁵ In december 2007 verscheen een publicatie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie naar aanleiding van het 175-jarig bestaan van het tijdschrift *De Militaire Spectator*, waarin veel aandacht wordt besteed aan de vraagstukken die onder de Nederlandse officieren leefden. B. Schoenmaker en F. Baudet, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de Militaire Spectator, 1832-2007* (Den Haag 2007).

¹⁶ J.H.K. de Roo van Alderwerelt, *De grootmeesters en de inspecteurs der Artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1939* (Den Haag 1939).

¹⁷ Respectievelijk T. van Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair, 1876-1952* (Zaltbommel 2002), N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden, Augustus 1914-Mei 1917* (Den Haag 1923) en H. van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007). De auteur P. Moeyes werkt momenteel aan een biografie over generaal C.J. Snijders.

Althans, voor zover het beschikbare bronnenmateriaal dat toelaat. Een onderzoek naar een persoon wordt vaker geplaagd door een gebrek aan bronnen. Dat geldt ook in dit geval. Er zijn nogal wat vervelende hiaten. Daarnaast laat de inhoud of kwaliteit van sommige bronnen te wensen over. Een voorbeeld van het eerste is het structureel ontbreken van archieven van de legeronderdelen waar T.F.J. Muller Massis in het begin van zijn militaire loopbaan heeft gediend. Een voorbeeld van het tweede zijn de jaarverslagen van de Hogere Krijgsschool, die, hoewel beschikbaar, alleen algemene informatie vermelden. Heel vreemd is dat allemaal niet, want de periode die hier is onderzocht kenmerkt zich vaker door een tekort aan bronnen. T.F.J. Muller Massis was gewoonweg nog niet belangrijk genoeg om in bronnen vermeld te worden. Dat is sowieso een probleem bij biografisch-historisch onderzoek. De geschiedenis van organisaties is nu eenmaal vaak beter gedocumenteerd dan die van personen. Egodocumenten zouden een oplossing kunnen zijn, ware het niet dat er in dit geval geen dagboeken, brieven of andere persoonlijke uitingen beschikbaar waren. Mondelinge geschiedenis kan een tweede oplossing zijn, maar daarvoor bleek T.F.J. Muller Massis te lang geleden te hebben geleefd. Ik heb familie getraceerd. Echter, die bleek nog maar uit enkele personen te bestaan én de weinige nabestaanden hebben hem nauwelijks gekend.

Voor wat betreft primaire bronnen was het daarom vooral een kwestie van geduld. Uiteindelijk, en na veel zoekwerk, is er behoorlijk wat materiaal naar boven gekomen, al moet gezegd dat het vooral indirecte, ambtelijke bronnen betrof. Naar verwachting nam de kwantiteit toe naarmate T.F.J. Muller Massis steeg op de maatschappelijke ladder. Indirecte bronnen bleken de sleutel tot dit onderzoek en dat geldt ook voor secundair bronnenmateriaal. Muller Massis komt in literatuur nauwelijks ter sprake, zelfs niet als militair attaché of commandant van het Veldleger.

Vandaar is het onderwerp met open vizier benaderd. Van sommige thema's stond vast dat ze behandeld moesten worden: familiebanden, gezinsleven, maatschappelijke participatie, religieuze opvattingen, relevante militair-historische thema's, enzovoort. Andere thema's werden niet bij voorbaat uitgesloten, maar het bronnenmateriaal bleef leidinggevend. De problemen die een dergelijke opvatting opwerpt spreken voor zichzelf. Nergens is bijvoorbeeld zwart op wit te vinden of T.F.J. Muller Massis een religieus man was. Hij werd gedoopt en zijn vader was predikant, maar of godsdienst in zijn leven een grote rol speelde, komt uit niets naar voren.¹⁸ Over zijn karakter is evenmin veel bekend. Het weinige dat daarover te vinden is, komt van necrologieën: niet bepaald een objectieve bron om 's mans karakter te doorgronden! Voor zijn sociale of intellectuele capaciteiten vormen carrière, maatschappelijke participatie en één cijferlijst van de Hogere Krijgsschool de enige bewijzen. Bovendien blijkt uit niets Muller Massis' aard als echtgenoot en vader. Het onderzoek is opgebouwd uit slechts enkele directe bewijzen – ook uit het familiearchief – en vooral uit indirecte, ambtelijke bronnen. Eigenlijk geldt dit voor zowel primair als secundair bronnenmateriaal. Gepoogd is om alle kleine stukjes informatie op een zinvolle manier met elkaar te verbinden tot een verhalende collage, teneinde een reconstructie en, waar mogelijk, analyse van het 'vormende' deel van T.F.J. Muller Massis' leven op te bouwen. Dat is een proces dat eigenlijk nooit af is, maar op een gegeven moment beantwoordt aan een realistisch compromis.

¹⁸ Het moet gezegd dat kerkelijke archieven of archieven van religieuze organisaties en verenigingen niet zijn geraadpleegd. Over dat soort archieven bestonden geringe verwachtingen. Daarbij week deze informatie te ver af van het militair-historische karakter van dit onderzoek. Iets dergelijks gold ook voor notariële en fiscale archieven.

De probleemstelling is navenant. De vraag is, hoe het leven er uit zag van een man als generaal Muller Massis. Hij schopte het ver. Het is bekend dat hij een bovengemiddelde invloed kon uitoefenen op de doctrinaire, organisatorische en technologische ontwikkelingen van het Nederlandse leger, juist op een moment dat voorafging aan een periode in de Nederlandse geschiedenis die onverminderd in de aandacht staat. Het is bekend dat hij een invloedrijk lid van de Raad van State was tijdens bedoelde tijdsspanne. Generaal Muller Massis is typisch iemand, waarvan een grotere bekendheid bijdraagt aan de kennis over het Nederlandse officierskorps en over de Nederlandse militaire geschiedenis. Het is zinloos om te veinzen dat, na lezing, bekend zal zijn wat T.F.J. Muller Massis dacht en voelde. Daarvoor schiet het bronnenmateriaal tekort. Dat had onherroepelijk zijn weerslag in veronderstellingen en persoonlijke opvattingen. Het zijn geen slagen in de lucht, maar noodzakelijke en onderbouwde schakels in het verhaal. Bovendien is dit onderzoek per definitie te geïsoleerd om uitspraken te doen over de krijgsmacht in de eerste helft van het Interbellum of over de cultuur binnen het officierskorps tussen 1882 en 1929. Het is belangrijker om te bekijken wat we over het leven van generaal Muller Massis hebben geleerd en wat we in het vervolg met die wetenschap kunnen doen. De rest is aan de lezer. Daarin onderscheidt de historische biografie zich niet van enige andere geschiedenis.

2

DE EERSTE ZESTIEN JAAR

*Van Wichmond naar Groesbeek: jeugd en familie,
opvoeding en school (1866-1882)*

Het is ongewild wat mij als eerste te binnen schiet bij de hardstenen deksteen van het graf met nummer 1063a: het graf van de onbekende soldaat. De grijze lucht, de dreinende regen en de stilte op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag neigen naar geromantiseerde vertellingen over leven en sterfelijkheid, maar de ratio herwint snel haar territorium. Het graf van generaal Muller Massis en zijn vrouw, Johanna Bolman, herinnert vlug genoeg aan de waarheid van die eerste gedachte. En dat is weinig bevredigend.

Het valt moeilijk te ontkennen dat generaal Muller Massis de geschiedschrijving nauwelijks heeft gehaald. Hij heeft zich niet onderscheiden op de velden van eer, niet op militaire noch op politieke. Hij is niet beroemd en evenmin berucht. Zelfs in zijn eigen dagen viel generaal Muller Massis niet erg op. Toch hij was geen onbekende. Enerzijds typeerde men hem met de woorden '*het publiek kende hem nauwelijks*'¹⁹ of als '*een bijna onopgemerkt figuur*'²⁰. Anderzijds werd zijn naam steevast in de krant vermeld als hij acte de présence gaf bij feestelijke bijeenkomsten of begrafenissen van notabele Nederlanders. In het artikel dat de *Kamper Courant* op 28 juli 1936 naar aanleiding van de generaal zijn zeventigste verjaardag op de voorpagina publiceerde, schreef een anonieme journalist: '*Wat het is, dat zulke mensen hebben, is nauwelijks te verklaren [...] Boven de massa rijst altijd weer uit de nooit verklaarde enkeling met zijn electriseerenden invloed*'.

Tegenwoordig is hij inderdaad een onbekende soldaat, maar voor wat het waard is daarmee bevindt generaal Muller Massis zich in gezelschap van de meerderheid van de officieren uit de Nederlandse krijgsgeschiedenis. Verwonderlijk is dat niet, want tussen Van Heutz, Snijders of Winkelman zou hij zondermeer misstaan. Vorst, vlag en vaderland diende hij vooral als onopvallend technocraat en dat leidt zelden tot grote en voortdurende bekendheid. Het graf met nummer 1063a is evenwel de rustplaats van een militair die zijn sporen heeft verdiend. Zijn loopbaan vormt daarvan wel het onomstotelijke bewijs: de domineeszoon die het bracht tot militair attaché, commandant van het veldleger en lid van de Raad van State. Hij groeide uit boven het gros van het officierskorps, niet spoedig, maar gestadig.

Terug naar het begin: Wichmond, 1866. In dat Gelderse dorp, vlak bij Zutphen, werd op

¹⁹ J. Fabius, 1948 (artikel in onbekend periodiek, knipsel uit Familiearchief Muller Massis, privécollectie).

²⁰ *Kamper Courant*, 28 juli 1936.

vrijdag 27 juli in de pastorie aan de Dorpsstraat Theodoor Frederik Jan Muller Massis geboren.²¹

Familiebanden

Het was geen dorp in de betekenis van het woord. Wichmond was in 1866 een buurtschap binnen de gemeente Warnsveld. In Wichmond woonde bijna 500 mensen, waarvan verreweg het grootste deel, verspreid over de omgeving, buiten de kleine kom woonde. De kern van het buurtschap telde zo'n tien woonhuizen, terwijl daarbuiten nog zeker tachtig boerderijen waren te vinden. Het overgrote deel van de Wichmondse bevolking was boer. De bewoners van de gemeente Warnsveld ongeveer 2500 zielen waren overwegend nederduits hervormd. Naast een handjevol lieden van een andere protestantse denominatie, kende de gemeente zo'n 400 rooms-katholieke ingezetenen. In het buurtschap Wichmond was die verhouding ongetwijfeld vergelijkbaar.²²

De vader van Theo was sinds 1865 voorganger van de nederduits hervormde gemeente in Wichmond. De familie Muller Massis woonde in een zojuist gebouwde, statige en ruime pastorie, naast een, eveneens nieuw gebouwde hervormde kerk aan de Dorpsstraat. In Wichmond was een aantal gegoede, hervormde families neergestreken, die althans in religieuze zin het beste voor hadden met hun pachters en de andere Wichmonders. De kerk en de pastorie waren voornamelijk op hun kosten gerealiseerd en waarschijnlijk waren ook zij het, die de komst van dominee D.G.W. Muller Massis instigeerden.

Dirk Gerard Willem Muller Massis (1839-1934) studeerde theologie aan de rijksuniversiteit in Utrecht. Hij promoveerde in 1863 met een proefschrift over het *febronianisme* dat een eeuw eerder door Johann von Hontheim was ontwikkeld.²³ Twee jaar na zijn promotie, op 6 augustus, trad Dirk in Utrecht in het huwelijk met Jacoba barones van Eck. Kort daarna vond ds. Muller Massis in Wichmond zijn eerste standplaats als predikant. Dat hij in Wichmond werd beroepen lijkt niet toevallig, want zijn vader, Theodoor Muller Massis (1810-1887), had de rustige gemeente Warnsveld uitgekozen om de laatste jaren van zijn ambtelijke carrière te volbrengen. Hij was er wethouder. Voordien had hij hetzelfde ambt bekleed in Leiden.²⁴ De grootvader van D.G.W. Muller Massis was in die stad nog schepen en raad in de vroedschap geweest.²⁵

²¹ Zijn roepnaam was Theo.

²² Statistische gegevens ontleend aan www.volkstellingen.nl (1-11-2007). De geraadpleegde volkstelling is die van 1869. Toen woonden in de bebouwde kom van het buurtschap Wichmond 57 mensen en buiten de kom 455 mensen (totaal 512), in totaal 93 huizen (gemiddeld 5,5 inwoners per huis). Vier huizen waren onbewoond. Van de 2511 inwoners van de gemeente Warnsveld waren er 2072 nederduits hervormd en exact 400 rooms-katholiek. Frappant is overigens de bevolkingsgroei in Wichmond sinds 1859. Bij de volkstelling in dat jaar werden er 431 inwoners in het buurtschap geteld, verdeeld over 64 bewoonde huizen (gemiddeld circa 6,7 inwoners per huis).

²³ D.G.W. Muller Massis, *Disquisitio historico-theologica de Justini Febronii libro: De statu ecclesiae et legitima Romani pontificis potestate, sive de Johanne Nicolao Honthemio strenuo libertatis ecclesiasticae vindice* (Utrecht 1863). Von Hontheim (1701-1790), wijbisschop van Trier, publiceerde in 1763 onder het pseudoniem Justinus Febronius in het werk *Justini Febronii Juris consulti de Stata Ecclesiae et legitimâ potestate Romani Pontificis Liber singularis ad reuniendos dissidentes in religione christianos compositus* zijn ideeën over de gezagsverhoudingen binnen de organisatie van de rooms-katholieke kerk. Hij stelde dat de autoriteit van de gehele kerk, als 'universitas', of die van samenwerkende lagere lichamen in de kerkelijke hiërarchie de macht van de paus overtrof. Het werk van Von Hontheim wordt wel gezien als een handreiking aan de protestantse kerk om zich weer onder de rooms-katholieke kerk te scharen, maar in elk geval als versterking van het idee van een nationale kerkorganisatie.

²⁴ *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 26 augustus 1930.

²⁵ Dirk Muller Massis (1758-1828). D. Muller Massis, *Dankbetoon aan de wel-edele gebooren heeren studenten, en verdere leden der beide societeyten Concordia en eendragt door stantvastigheid: voor de beweete eer by myne eerste wachttogt, als capitein der Leydsche Oranje schuttery: den XXV van Wijnmaand 1787* (Leiden 1787) en idem, *Afscheids-groet van mr. D. Muller Massis. Als hoofdman van het Geele Vaendel, aan zyne waardige officieren en schutteren: ter gelegenheid van zyne verheffing tot schepen der stad Leyden; uitgesproken op den XXIX. july MDCCLXXXIX* (Leiden 1789).

Op 27 augustus werd ds. Muller Massis in het ambt bevestigd door de Utrechtse predikant D. Gildemeester. Deze Gildemeester was één van de oprichters van 'Secor Dabar'. Het was een studiegezelschap voor Utrechtse theologiestudenten. De leden voelden zich onderling verbonden door het réveil van de protestante kerk. Over de betrokkenheid van ds. Muller Massis bij het gezelschap 'Secor Dabar' of de réveilbeweging is niets bekend, al is het veelzeggend dat juist ds. Gildemeester hem voorstelde aan de Wichmondse hervormde gemeente. Gildemeester was zelf eveneens afkomstig uit de omgeving. Hij had in Zutphen het stedelijk gymnasium bezocht en gold in het noorden van de Veluwe als een invloedrijke en populaire voorganger.

Theo was het oudste kind van Dirk en Jacoba. Anderhalf jaar na de geboorte van Theo beviel Jacoba van een dochter. Zij werd vernoemd naar haar oma van moederszijde, Fanny Hojel (1806-1873). Jacoba was geboren in het overwegend rooms-katholieke Roermond. Ze was zelf vrijwel zeker protestants. Haar opa Fanny's vader was Jacobus Hojel (1779-1858), één van Theo's oranjegezinde voorouders in militaire dienst. In oktober 1795 was Jacobus Hojel, als onderofficier van de Nederlandse marine, in het kielzog van stadhouder Willem V uitgeweken naar het Groot-Brittannië. Jacobus' krijgsdienst bij de uitgeweken, stadhouderlijke vloot was van korte duur. In 1796 maakte Jacobus de overstap naar het Britse leger. Hij diende ondermeer in Ierland en vestigde zich nog steeds in militaire dienst omstreeks 1803 in de buurt van Dungarvan. Hier trouwde hij met Fanny Maria Greene. Zij kregen acht kinderen. Fanny Hojel werd geboren in april 1806. Jacobus Hojel keerde in 1813 terug naar Nederland. Zijn vrouw, een zoon en vijf dochters liet hij achter in Ierland. Alleen Fanny en de oudste zoon volgden hun vader naar Nederland.

Jacobus werd officier in het Nederlandse leger, maar zijn militaire carrière verliep hem te traag. In 1819 nam hij ontslag en, door zijn goede contacten met de kroonprins de later koning Willem II kreeg hij een betrekking als *agent en directeur der Domeinen* in Soestdijk. Toen in 1830 het onafhankelijkheidsstreven van de Belgen tot gewelddadigheden leidde, koos Jacobus Hojel opnieuw de militaire dienst. Tijdens de Tiendaagse Veldtocht (1813) werd luitenant-kolonel Hojel benoemd tot de commandant van het hoofdkwartier te velde. Die functie bekleedde hij totdat koning Willem I in 1839 eindelijk de handdoek in de ring wierp. Jacobus Hojel ging daarna met pensioen. Zijn dochter Fanny was inmiddels getrouwd met de zestien jaar oudere Jacob Willem baron van Eck (1789-1849). Het huwelijk voor Jacob het tweede werd gesloten op 15 september 1838. Op 20 mei 1840 werd een dochter geboren: Jacoba baronesse van Eck. Ruim een jaar later, op 24 augustus 1841, werd François Marinus van Panthaleon van Eck (1841-1914) geboren.²⁶ Laatstgenoemde de oom van Theo komt later nog ter sprake. Jacoba huwde op vijfentwintigjarige leeftijd met D.G.W. Muller Massis.

Leven als domineezoon

Het leven van een predikant heeft in elk geval één overeenkomst met dat van een militair: de onvermijdelijke verhuizingen. In 1870 werd ds. Muller Massis beroepen in Lienden. Hij gaf na vijf

²⁶ Nationaal Archief (NA), Archief van de familie Fock (1828) 1852-1976, toegang 2.21.224, inventaris nummers 134-136; Dagboeken van J. Hojel (1779-1858); Archief van de familie Van Panthaleon van Eck (1398-1946), toegang I.10.65.01, inv. nrs. 241-243; Stukken betreffende het nalatenschap van J. Hojel en inv. nrs. 111-114; Stukken betreffende Fanny Hojel; Familiearchief Muller Massis, privécollectie: Notitie 'Onze familie in Engeland' [z.d.], alsmede verschillende stambomen en kwartierstaten.

jaar predikantschap het stokje over aan zijn zes jaar jongere broer IJsbrand Dirk (1846-1923) en vertrok met Jacoba, Theo en Fanny naar het Betuwse dorp. Theo is dan drie of vier jaar oud.

IJsbrand had, net als zijn broer, het gymnasium in Zutphen doorlopen en in Utrecht theologie gestudeerd. Voor hem was Wichmond eveneens zijn eerste gemeente na zijn kandidaatschap. IJsbrand deed meer dan zijn werk als predikant. Reeds op twintigjarige leeftijd had hij een dichtwerk gepubliceerd²⁷. Ook daarna produceerde hij menig pennenvrucht in de vorm van gedichten en liederen qua onderwerp vooral in lijn met zijn werk en schreef hij teksten voor enkele gelegenheidsliederen van vaderlandlievende (lees: oranjegezinde) aard. In de *Nieuwe Amerfoortse Courant* verscheen in het voorjaar van 1908 van zijn hand een feuilleton met de titel *Peter Sablewsky: Eene episode uit de martelingen, door Czaar Peter den Grooten van Rusland, de vrijheidlievende Strelitzers aangedaan* in drieëntwintig delen.²⁸ Hij correspondeerde met Johannes Hasebroek en Nicolaas Beets, beiden eveneens schrijvende predikanten en beiden betrokken bij het réveil. Wellicht kende IJsbrand Beets persoonlijk uit de tijd dat hij studeerde in Utrecht. Beets was toen predikant in de domstad.

Ds. Muller Massis predikte vier jaren in Lienden. In die periode werd het gezin uitgebreid met een zoon en een dochter. Catherinus werd geboren in 1870. Hij werd vernoemd naar zijn oma in de patriarchale lijn. Caterinus zou slechts negenentwintig jaar oud worden. In 1872 werd Françoise geboren. Zij werd vernoemd naar haar oom, de eerdergenoemde F.M. van Panthaleon baron van Eck. Elisabeth, de derde dochter in het gezin werd geboren in maart 1874, kort nadat ds. Muller Massis de kansel in Lienden voor die in Hattem verruilde.

Het jaar 1874 was nog niet verstreken toen ds. Muller Massis problemen kreeg met zijn gezondheid. Wat hem parten speelde is niet bekend, maar de consequenties van zijn aandoening wel. Zijn gezondheidstoestand noopte tot emeritaat. Hij kon zijn werk als predikant niet langer uitoefenen en het gezin moest noodgedwongen de pastorie in Hattemse hervormde gemeente verlaten. Het predikantschap is een roeping en het zal ds. Muller Massis ongetwijfeld zwaar zijn gevallen dat hij het ambt niet langer kon uitoefenen. Ondanks het verlies van het traktement, was er in financiële zin waarschijnlijk geen acuut probleem. Vervelender was het verlies van de woning. Mogelijk geholpen door relaties vond ds. Muller Massis gelukkig snel een nieuwe betrekking: godsdienstleraar aan tweede gegoede kostscholen in Ede. Daar, aan de zuidrand van de Hoge Veluwe vond het gezin een nieuw bestaan, maar lang zou het gezin er niet vertoeven. Theo kwam er later nog wel eens terug, want het leger oefende regelmatig in die omgeving. Zover is het echter nog niet.

Naar Groesbeek

Twee jaar lang had ds. Muller Massis godsdienstlessen gegeven²⁹. Met zijn gestel ging het weer beter. Nu zijn gezondheid niet langer een beletsel vormde om wederom de taak van predikant uit te oefenen, kon ds. Muller Massis weer denken aan een nieuwe beroeping. Het schijnt dat enkele prominente, veelal adellijke leden, van de nederduits hervormde gemeente in Groesbeek in hem de

²⁷ I.J.D. Muller Massis, *Vivia Perpetua of De martelares van Carthago: dichtstuk* (Utrecht 1866).

²⁸ *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, van 4 maart tot en met 23 mei 1908.

²⁹ Helaas was niet te achterhalen of hij ook zijn eigen kinderen in de klas had.

aangewezen voorganger zagen voor hun kleine, maar welvarende kerkelijke gemeente. Zij zouden ds. Muller Massis hebben gevraagd voor die betrekking.³⁰ Hoe het ook zij, ds. Muller Massis werd beroepen en omstreeks september 1876 vertrok het gezin naar Groesbeek. Theo is dan tien jaar.

Het is aardig om een voorstelling te maken van de verhuizing van het gezin. Hoe dit werkelijk verliep is natuurlijk giswerk, maar een verhuizing was hoe dan ook een hele onderneming. In Ede was een halte aan de Rhijnspoorweg tussen Amsterdam en Arnhem. Waarschijnlijk werd over dat traject het eerste deel van de tocht gemaakt. De spoorlijn tussen Arnhem en Nijmegen werd pas in 1879 geopend, dus om, na aankomst in Arnhem, in Groesbeek te geraken moest het gezin met de inboedel eerst de Rijn oversteken, dan de Over-Betuwe doorkruisen en daarna over de Waal naar Nijmegen. Bij Arnhem was een brug over de Rijn, maar in Nijmegen moest het gezin voor de overtocht over de Waal gebruik maken van de veerpont. Eenmaal in Nijmegen kon weer gebruik worden gemaakt van een spoorwegverbinding. Tussen Nijmegen en het Duitse Kleef werd sinds 1865 een locale spoorlijn geëxploiteerd. Het station van deze lijn lag aan de westzijde van de stad, bij de Nieuwe Haven. Hier werden de meubels, koffers en kisten in een goederenwagon geladen. De trein zette zich in beweging. Eerst passeerde de stoomtrein de vesting Gordel van de oude stad Nijmegen. Een jaar later zou de sloophamer in de obsoleete vestingwerken gaan ten gunste van de uitbreiding van de volle stad.

De trein boog af naar het zuiden en Nijmegen verdween uit het gezicht. Spoedig daarna verdween de stoomtrein in de bossen van het Rijk van Nijmegen. Dirk, de zwangere Jacoba en hun vijf gespannen kinderen waren bijna bij hun eindbestemming. Groesbeek werd nu spoedig bereikt. De kern van het dorpje was klein, maar de gemeente Groesbeek bestreek een behoorlijke oppervlakte. Het inwonerstal van de gemeente lag rond de vijfduizend inwoners, waarvan er ongeveer 350 in de bebouwde kom woonden. De gemeente was twee keer zo groot als de gemeente Warnsveld, maar dat wil niet zeggen dat de nederduits hervormde gemeente eveneens twee keer zo groot was. De verhouding tussen het protestantse en rooms-katholieke bevolkingsdeel was niet te vergelijken met die in Wichmond. Integendeel, op zo'n 140 inwoners na, was de gehele bevolking van Groesbeek rooms-katholiek. Dominee Muller Massis ging dus een veel kleinere gemeente voor dan hij tot dan toe gewend was.³¹ Van ds. Muller Massis' kleine gemeente was een groot deel van goede komaf. In Groesbeek en omgeving hadden enige gegoede protestantse, niet zelden adellijke families zich landgoederen aangeschaft. De fraaie omgeving en het gezonde klimaat was zondermeer van invloed op die trend.

Op het eenvoudige perron wachtte vast een kleine delegatie van de hervormde gemeente om het gezin te verwelkomen. De huisraad werd gelost op karren. De trein vertrok richting Kleef. De halte, met een klein houten stationsgebouw, lag schuin tegenover de nieuwe bestemming van ds. Muller Massis: het hervormde godshuis aan de Kerkstraat. Het is een bescheiden eenbeukig kerkje. De toren stond los van het vrij hoge koor – het middendeel stortte in 1809 bij een zware storm in.

³⁰ H.W. Smit en G.J.W.H. Teerink (eds.), *De geschiedenis van de Christelijke basisschool Windekind-Adelbrecht te Groesbeek 1912-1982* (Groesbeek 1982), daarvan de digitale versie. Zie <http://www.vvv-groesbeek.info/windekindadelbrecht4.htm> (1-11-2007).

³¹ Ook in Lienden (circa 4000 inwoners) en Hattem (circa 2800 inwoners) waren vrijwel de gehele bevolking protestants. Zie voor deze statische gegevens www.volkstellingen.nl (1-11-2007). De geraadpleegde volkstelling is die van 1879.

Het is een laag, plomp torentje, maar met een hoge spits. Achter hen waarschijnlijk door bebouwing en bomen aan hun zicht onttrokken hoog boven het dorp, lag het rooms-katholieke kerkgebouw en een klooster. De pastorie lag achter het hervormde kerkje, aan de Burgemeester Ottenhoffstraat. Die pastorie zou de komende vijftien jaar het thuis zijn van het gezin Muller Massis. Drie maanden na de verhuizing, begin december, werd Dirk geboren. Hij bleef het jongste kind.

Het gezin kon in 1876 nog niet bevroeden dat vader nog veertig jaar lang de hervormde gemeente in Groesbeek zou voorgaan. De ouders en de drie zusters van Theo zouden hun hele leven in deze omgeving blijven wonen, vele jaren in Groesbeek en nog enkele in Nijmegen. Blijkbaar beviel het leven in het Rijk van Nijmegen hen goed. Misschien voelden ze zich thuis tussen de rentenierende grondbezitters die hen, naar verluid, naar Groesbeek haalden. In financiële zin zal het gezin Muller Massis het niet moeilijk hebben gehad. Zowel Dirk als Jacoba behoorden tot bemiddelde families. Ook de rijke gemeenteleden lieten de predikant ongetwijfeld niet op een houtje bijten. In 1891 werd in elk geval een nieuwe, grote pastorie gebouwd aan de Molenweg. De goede naam van de families Muller Massis³² en Van Eck zal er aan hebben bijgedragen dat juist ds. Muller Massis als predikant in Groesbeek beroepen.

Naast de kerk, aan de zijde van het station, lag de begraafplaats. Hier zouden de ouders van Theo en enkele van hun kinderen, in het hoekje voor de plaatselijke notabelen, een laatste rustplaats vinden.

Naar school

Op 24 september 1876 werd de predikant in zijn ambt bevestigd.³³ In hetzelfde jaar ging de elfjarige Theo naar de lagere school, echter niet in Groesbeek, maar in Nijmegen. In Groesbeek was weliswaar ook een school, maar zijn ouders verkozen De Klokkenberg aan de Michterstraat in Nijmegen boven de plaatselijke school.³⁴ Religie speelde in die afweging beslist een rol. De Groesbeekse lagere school werd waarschijnlijk alleen bezocht door rooms-katholieke kinderen. De Klokkenberg was in protestantse kringen een school met een enig allure, want het was de eerste erkende protestantse lagere school in Nederland.

De Klokkenberg was in 1844 opgericht door de inspanningen van een commissie onder leiding van J.L.L. van der Bruggen. Later zou Van der Bruggen het schoppen tot minister-president met een pragmatisch antirevolutionaire inborst, maar in 1844 was hij nog advocaat in Nijmegen. Van der Bruggen, zelf van Waals hervormde huize, was een groot voorstander van het bijzonder christelijk onderwijs. In zijn woonplaats Nijmegen voegde hij de daad bij het woord. De school werd erkend door het parlement. Tijdens zijn politieke carrière zou het onderwijsvraagstuk hem geregeld bezighouden. Het kwam tot een politieke en persoonlijke breuk met de onwrikbare Groen van Prinsterer, die van Van der Bruggens onderwijsplannen weinig wilde weten. Over bijzonderdere scholen bestond in beginsel nauwelijks verschil van mening, maar de opvattingen over

³² In de negentiende eeuw was er sprake van een grote kunstcollectie in de familie. Zie: P.J. Blok, 'Levensbericht van Charles Marius Dozy', *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1901-1902* (Leiden 1902) 53.

³³ *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 26 augustus 1930.

³⁴ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis). Overigens is het niet zeker of Theo eerder al dan niet naar school was gegaan.

de vraag hoe christelijk het 'gemengde' lager onderwijs kon zijn, veroorzaakte de breuk tussen beide politici. Van der Bruggen was een fervent aanhanger van de zogenaamde 'ethische' benadering van het christendom en stond daarmee recht tegenover de dogmatische Groen van Prinsterer. Groen van Prinsterer was helder: een school zonder christelijke grondslag zou de leerlingen regelrecht 'aan de overmacht van Rome'³⁵ uitleveren, terwijl een neutrale school hem nog meer een doorn in het oog was. Van der Bruggen was meer pragmatisch. Hij zag wel een mogelijkheid om, met respect voor de verschillende denominaties in de klas, op een gemengde, openbare school een christelijk beginsel uit te dragen. Bijzondere lagere scholen stonden borg voor de meer rechtzinniger leer.³⁶ Groen van Prinsterer kon zich niet verenigen met de draagkracht voor Van der Bruggens plan in het parlement en vertrok uit de kamer. Naderhand zou hij over de onderwijs kwestie nog een verbeten pennenstrijd voeren met Nicolaas Beets. Deze laatste behoorde tot het ethisch christelijke kamp waaronder ook Van der Bruggen zich schaarde – en vrijwel zeker ook oom IJsbrand en de vader van Theo.

De Klokkenberg was in zoverre een vrucht van Van der Bruggens pragmatische benadering van het christelijke geloof dat alle protestantse richtingen in principe welkom waren. Vervolgens was een belangrijke pedagogische grondslag op De Klokkenberg het kweken van zelfstandige geesten, die zich niet zonder meer conformeerden aan de maatschappij die hen omgaf. Dat was althans in 1844 het geval, maar dit gedachtegoed zal ruim dertig jaar later, als Theo de school bezoekt, nog steeds een rol hebben gespeeld. In elk geval doorliep Theo de lagere school met verve, want hij kan in 1879 naar de hogere burgerschool (HBS), eveneens in Nijmegen.³⁷ Al waren er weinig alternatieven, toch toont de keuze voor de 'godsdienstloze' HBS nog eens de vrijzinnige protestantse richting van het gezin Muller Massis. In gereformeerde of dogmatisch hervormde gelederen was de HBS minder geliefd. Theo bezocht de HBS drie jaar. Het is onzeker of Theo de drie- of vijfjarige cursus deed, maar drie jaar HBS was voldoende voor de volgende stap in zijn leven³⁸: de officiersopleiding aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda.

Zes jaar, zes dagen per week op en neer tussen Groesbeek en Nijmegen, twee keer per dag ruim tien kilometer reizen. Waarschijnlijk reisde Theo per trein. De lagere school lag verscholen achter de bebouwing in het oude centrum van de stad, maar de HBS lag vlakbij het nieuwe stationemplacement, tegenover het net aangelegde Kronenburgpark. Na het schooljaar 1881-1882 sloot de HBS de deuren voor de zomervakantie. Voor Theo was het geen zomervakantie als andere, want na de vakantie begon een nieuwe fase in zijn leven. In het voorjaar had hij het toelatingsexamen voor de officiersopleiding in Breda afgelegd en de examens aan de HBS had hij net achter de rug. Het was wachten op de uitslagen en op de benoeming bij de Koninklijke Militaire Academie. Nog één zomer in Groesbeek en dan zou Theo, als eerste van de kinderen in het gezin, het ouderlijk huis

³⁵ Geciteerd uit P.J. Oud (bewerking J. Bosmans), *Staatkundige vormgeving in Nederland, deel 1, 1840-1940* (Assen 1997) 52.

³⁶ W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901, eerste deel, 1849-1891* (Den Haag 1948) 151-182; P.J. Oud (bewerking J. Bosmans), *Staatkundige vormgeving in Nederland, deel 1, 1840-1940* (Assen 1997) 50-58.

³⁷ NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

³⁸ Wie in de vijfjarige cursus overging naar de vierde klas had hetzelfde niveau als een leerling die de driejarige cursus had gedaan. Het overgangsbewijs naar de vierde klas was namelijk gelijkgesteld aan de diploma van de driejarige cursus.

verlaten.

3

HET BEGIN VAN EEN MILITAIR LEVEN

Van Breda naar Leeuwarden: de Koninklijke Militaire Academie en het 1e Regiment Infanterie (1882-1894)

In de familie van Theo lijken drie beroepsgroepen een grote aantrekkingskracht te bezitten. Onder de mannelijke familieleden zijn vooral juristen, predikanten en legerofficieren te vinden. De jonge Theo koos voor het laatste beroep. Hij bezat hiervoor het intellect en hij verkeerde in de gelukkige omstandigheid dat zijn ouders zijn opleiding konden bekostigen. De zestienjarige Theo hoefde niet onderaan te beginnen, maar vertrok in september 1882 voor de officiersopleiding naar de Koninklijke Militaire Academie in Breda. Weg van huis en weg uit de beschermde omgeving van het gezin: het was een begin van een nieuw leven.

Het verging hem er goed. De officiersopleiding verliep zoals gehoopt. Na vier jaar studie kwam hij als tweede-luitenant van het wapen der Infanterie in Leeuwarden terecht. Hier diende hij lange tijd bij het 1e Regiment Infanterie en hij werd er verliefd op een Fries meisje.

Voor veel mensen was Nederland aan het einde van negentiende eeuw zo groot als de stad of het dorp waar je woonde. Het was gewoonweg niet nodig om te reizen. Familie woonde meestal in de buurt en werken deden de meeste mensen in de nabije omgeving of zelfs thuis. Als militair kwam je nog eens ergens: Theo vertrok in 1882 naar Breda en vier jaar later naar Leeuwarden. Tijdens verloven reisde hij op en neer naar Groesbeek. Ook voor oefeningen was het soms nodig om een reis te maken. Het was nog maar het begin. Theo's militaire loopbaan genoodzaakte regelmatige verhuizingen en, vooral later, menige reis naar verre bestemmingen. De tijd in Breda en Leeuwarden was ook nog maar het begin van een militair leven. Als eenvoudig subaltern officier moest je in die tijd getrouw, geduldig en gediensstig de dienst verrichten, alvorens een promotie in het verschiet kwam.

Het Rijk van Kilacadmon of de intrede tot het officierskorps

Na jaren van teruggang in het aantal aspirant-cadetten kon de Koninklijke Militaire Academie (KMA) zich tegen het einde van de jaren zeventig verheugen op een forse toename van aanmeldingen.³⁹ Het was niet aan iedereen gegund Het Kasteel te betreden als cadet. In de eerste plaats moest een behoorlijke som studiegeld worden betaald. Daarnaast wachtte de aspiranten het toelatingsexamen. De ruimere aanwas gaf het bestuur van de KMA de gelegenheid een strenger selectiebeleid te voeren, want het aantal studieplaatsen groeide niet rechtevenredig met het aantal

³⁹ B. Stemerink, *Jonkers, 170 jaar Koninklijke Militaire Academie* (Amsterdam 1998) 69.

aspiranten. De uitslag van het examen was zoals gehoopt. Theo gaf op het toelatingsexamen blijk van voldoende 'gegrondheid van kennis en algemene ontwikkeling'.⁴⁰ De medische keuring wees uit dat hij was 'behebt met matig mijopisch astagisme', ofwel een brekingsafwijking aan beide ogen.⁴¹ Dat laatste was echter geen belemmering voor zijn officiële benoeming als cadet bij het 'Wapen der Infanterie hier te lande'. Die volgde begin augustus.⁴²

In de familie van Theo waren de mannen, althans voor zover bekend, predikanten, juristen of officieren. Theo wilde officier worden in het leger, maar wat bepaalde zijn keuze? In elk geval kon een aantal voorbeelden uit de familiekring tot inspiratie dienen. De overgrootvader van Theo werd al genoemd: Dirk Muller Massis was, voordat hij toetrad tot het Leidse stadsbestuur, op het hoogtepunt van de Bataafse Revolutie kapitein van het 'Geele Vaendel' bij een oranjegezinde Leidse schutterij geweest. Zijn militaire carrière is waarschijnlijk van korte duur geweest. Hij werd in 1787 kapitein en in 1789 nam hij alweer afscheid van de schutterij. Later zou hij – net als Jacobus Hojel – met de laatste stadhouder naar Groot-Brittannië uitwijken. Theo's betovergrootvader G.W. Müller, was halverwege de achttiende eeuw luitenant-kolonel in het Regiment van Kinschot geweest.⁴³ In de familie van Theo's moeder dienden er eveneens enkelen onder de vleugels van de krijgsmacht. Jacobus Hojel was er één, maar ook vier broers van Theo's moeder dienden in het leger. Zij vochten in Oost-Indië. Een andere oom was F.M. van Panthaleon van Eck. Hij was op het moment dat Theo naar de KMA ging kapitein bij de Genie in Zutphen.

De belevenissen van zijn oud-oom Frederik Jan Muller Massis zijn mogelijk eveneens inspirerend geweest voor Theo's beroepskeuze. Van hem waren tastbare herinneringen in de familie bewaard gebleven. In een bundel handschriften had Frederik zijn belevenissen tijdens de oorlog met België opgeschreven. Theo's oud-oom was eerste-luitenant bij de zojuist opgerichte Afdeling Grenadiers tijdens de gevechten in Brussel in 1830.⁴⁴ Veel later, in 1941, weidde Theo nog een artikel aan Frederik Muller Massis in het vaste onderdeel *Nederlandsche wapenfeiten uit vroeger dagen* in het tijdschrift *Ons Leger*. Hij citeerde uit de bewaarde memoires, want, zo leidde Theo de herinneringen van zijn oud-oom in, het scheen hem 'niet onaardig hem hier zelf voor de lezer van "Ons Leger" te laten verhalen'.⁴⁵ Theo heeft zich zijn oud-oom niet herinnerd, want Frederik Muller Massis overleed omstreeks 1868.

Waarom ook Theo voor een carrière in het leger koos – en niet in de voetsporen van zijn vader trad – laat zich niet herleiden. Misschien waren het niet de verhalen over zijn voorouders geweest die hem ertoe bewogen, maar gewoon het exercerende of paraderende garnizoen van

⁴⁰ *Beknopt overzicht van de geschiedenis van het militair onderwijs sedert 1814* (Breda 1911), bijlage A.

⁴¹ NA, Archief van het ministerie van Oorlog: Dienststaten en stamboeken officieren landmacht en KNIL: Naamindex officieren landmacht, Ju v/m. Z, toegang 2.13.06, inv. nr. 452, Stamboek der Heeren Officieren, 1e Regiment Infanterie, 1877 (T.F.J. Muller Massis) 87.

⁴² Dispositie van het Departement van Oorlog van 2 augustus 1882, IIIe Afdeling, nummer 43. Zie: NA, Archief MvO, toegang 2.13.06, inv. nr. 452, Stamboek der Heeren Officieren, 1e Regiment Infanterie, 1877 (T.F.J. Muller Massis) 87 en NMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

⁴³ Centraal Bureau voor de Genealogie (CBG), Dossier Muller Massis, Collectie Regt. Brief van T.F.J. Muller Massis aan W.M.C. Regt, 15 januari 1909. De meergenoemde opa van Theo, Dirk Muller Massis heeft in 1784 de naam 'Massis' aangenomen. Rond die periode is eveneens de umlaut verdwenen. Dit was nog een relikwie van een Duitse voorouder, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw naar Nederland was gekomen. Dit was Wilhelm Heinrich Müller uit Göttingen, professor in de theologie.

⁴⁴ H. Ringoir, *De Nederlandse Infanterie* (Bussum 1968) 92.

⁴⁵ T.F.J. Muller Massis, 'Iets betreffende de gevechten in Brussel in het jaar 1830', *Ons Leger*, 27-8 (1941) 227-228.

Nijmegen. Mogelijk manoeuvreerden zijn ouders hem die kant op, al lijkt in het gezin Muller Massis de vrije keuze in de opvoeding een groot goed te zijn geweest. Het inschrijfgeld van de KMA was niet gering (ongeveer fl. 400,-), maar voor veel ouders gold het als een welbestede investering in de toekomst van een zoon. Overigens was de keuze voor de landmacht niet geheel toevallig. Hier zullen de familiale voorbeelden een rol hebben gespeeld en anders wel de statuur van het officierschap bij dat krijgsmachtonderdeel. De marine had destijds geen beste naam. De indeling bij de infanterie was misschien een wens, maar uiteindelijk besloot de examencommissie van de KMA, op basis van de uitslagen van het toelatingsexamen, bij welk wapen een aspirant-cadet werd geplaatst.

Na de zomervakantie stapte Theo op het station van Groesbeek in de trein naar Nijmegen. Op het station van Nijmegen – dan nog niet meer dan een houten noodgebouw – stapte hij over op de trein die hem, via Den Bosch en Tilburg, naar zijn eindbestemming in Breda bracht. Waarschijnlijk moest hij in Tilburg overstappen, want het volgende traject werd door een andere spoorwegmaatschappij geëxploiteerd. In het officiersstamboek werd genoteerd: '*bij de Academie aangekomen op 4 September 1882*'.⁴⁶ In het Rijk van Kilacadmon⁴⁷ begon een nieuw leven.

Op de KMA wachtte Theo orde en tucht. Mogelijk was die overgang niet bijzonder groot. Toch zal de strikte onderwerping aan autoriteit en de beknotting van zijn zelfstandigheid Theo enigszins vreemd zijn overgekomen. Het lijkt er niet op dat zijn ouders thuis de knoet hanteerden om de kinderen te plooiën. In de ethische opvatting van het protestantisme dat zijn vader leek na te leven was ruimte voor zelfontplooiing door een dialoog tussen kennis en oordeel. Op de KMA stond het echter buiten kijf dat de kaders werden gevormd door het gezag van de gouverneur, de docenten en de oudere studenten. Zij bestierden de opvoeding van de cadetten met vaste hand, binnen een onverbidelijke hiërarchie, een strikte dagindeling en een keur van militaire tradities.

De ontgroening van aspiranten – de *baren* – was al lang niet meer zo intimiderend als enkele jaren voorheen, maar het ritueel was niet verdwenen.⁴⁸ De zware theoretische opleiding, het gymnastiekonderwijs en de strenge discipline gaven er weinig aanleiding toe te denken dat de komende vier jaar op de KMA gemakkelijk zouden worden. Het uniform, de exercities, de bevelen en de vele reglementen benadrukten de overgang van het burgerlijk naar een militair bestaan. Het drukte de jonge cadetten met de neus op de feiten: dit was de krijgsmacht. Maar het was niet alleen kommer en kwel. De studenten op de KMA waren vaak van huis uit wel wat gewend als het om discipline en autoriteit ging. Bovendien wachtten de cadetten ook genoeglijke momenten: het gevoel van verbondenheid, het gevoel van succes bij het behalen van een tentamen, het verenigingsleven of de traditionele feestelijkheden.

In het eerste studiejaar had Theo veertien klasgenoten. Het volgende studiejaar waren er drie

⁴⁶ Onder andere: NA, Archief MvO, toegang 2.13.06, inv. nr. 452, Stamboek der Heeren Officieren, 1e Regiment Infanterie, 1877 (T.F.J. Muller Massis) 87. In de stamboeken werden de carrière, bijzondere verdiensten en onderscheidingen van de officieren opgetekend. Dit personeelsdossier werd niet centraal, maar bij elk onderdeel afzonderlijk bijgehouden als een officier daar diende.

⁴⁷ 'Het Rijk van Kilacadmon' is een bijnaam van de KMA. Het woord *Kilacadmon* is een creatief acroniem, dat wordt gevormd uit de eerste drie letters van *Koninklijke Militaire* en de eerste vier letters van *Academie*.

⁴⁸ P. Groen en W. Klinkert (eds.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003) 146-147.

afgefallen.⁴⁹ De eerste twee studiejaar stonden in het teken van de afronding van het burgerlijk onderwijs. Het was het vervolg van drie jaar onderwijs op de HBS om de cadetten op het niveau van de vijfjarige cursus van de Hogere Burgerschool te brengen. Wiskunde was berucht en werd gegeven naast talen, algemene en andere exacte vakken. Militair vakonderwijs kregen de cadetten pas vanaf het derde studiejaar, maar tijdens de eerste twee jaar werd wel ruime aandacht besteed aan exercitie, militaire reglementen en sport.⁵⁰

De nodige activiteiten onderbraken de regelmaat van het onderwijsprogramma. Kort na aankomst op de academie werden de cadetten van alle jaren onthaald met een 'open tafel'. De verjaardagen van de koning werden steeds groots gevierd met een parade. Helaas gaf het bestuur van de KMA in het eerste jaar dat Theo cadet was geen toestemming voor de traditionele feestelijke optocht bij die gelegenheid.⁵¹ De benoeming, bevordering of het afscheid van de gouverneurs was eveneens een reden voor een feestelijk moment. En dan was er natuurlijk de jaarlijkse Bredase kermis. Terwijl bij die gelegenheid voor de jongste cadetten een feestavond op Het Kasteel werd georganiseerd, mochten de oudere cadetten, voorzien van de nodige consignes, de stad in. Die consignes waren geen overbodige luxe vanwege de nodige animositeit onder de Bredase jeugd ten aanzien van de cadetten. De *Cadettenalmanak* van 1885 vermeldde ronduit dat het 'Bredaasche publiek' zich soms vijandig gedroeg jegens de cadetten. De schrijvers van de almanak pleitten er voor dat de cadetten zich in dat geval '*als één teweer zullen stellen tegen beledigingen*'.⁵² Overigens behoorde de relatie tussen de cadetten en de Bredase bevolking eveneens tot het spectrum van tradities rond Het Kasteel. Vooral jongere cadetten moesten het hierbij ontgelden. Het verlof van de cadetten was daarom strikt gereguleerd, bijvoorbeeld ten aanzien van de te bezoeken uitspanningen in de stad.

De Bredase kermis was weliswaar een groot evenement en onder oudere cadetten ongetwijfeld geliefd maar niet het enige. Zelfs voor de overwegend protestantse cadetten bracht het carnaval welkome verlokkingen met zich mee, mits uiteraard verlof werd verkregen om uit te gaan. Eind november was er het jaarfeest van de Cadettensociëteit, kort daarna het sinterklaasfeest en verder, verdeeld over het studiejaar, nog tal van andere festiviteiten. Voor menig cadet waren waarschijnlijk het kerst- en paasverlof de meest aangename momenten van het studiejaar. Het paasweekend markeerde tevens het begin van het einde, want de periode daarna stond voor alle cadetten van de KMA in het teken van de overgangs- en eindexamens.

Elk jaar noteerden de auteurs van de *Cadettenalmanak* genoegzaam hoe de KMA zich dan vulde met nerveuze cadetten, omgeven door aantekeningen en dictaten, studierend in lokalen en gangen in een sfeer van koortsachtige opwinding of juist gespannen stilte. Voor de cadetten in het derde en vierde studiejaar eindigde het lesprogramma medio mei. Daarna volgde een korte periode van zelfstudie, totdat tegen het einde van mei de examens aanvingen. De examenperiode duurde ongeveer drie weken. Gelukkig was er in afwachting van de resultaten gezorgd voor voldoende

⁴⁹ *Cadettenalmanak voor 1883, 6e jaargang* (Breda 1883), respectievelijk *Cadettenalmanak voor 1884, 7e jaargang* (Breda 1884). In het studiejaar 1882-1883 waren dit de cadetten Bakker, Beek, Blom, Bos Sulpke, Buijs, Hallegraef, Hendricks, Hogervorst, Koorevaar, Lambrachtsen, Van Ouderkerk, Van Spengler, Six en De Willigen.

⁵⁰ Idem, 141, 142-143.

⁵¹ Jammer genoeg is de reden hiervoor niet bekend.

⁵² *Cadettenalmanak voor 1885, 8e jaargang* (Breda 1885).

afleiding, want na de examentijd was het tijd voor een oefening in het veld. Dan trokken de cadetten voor een maand naar het kamp op de Teteringse Heide om het geleerde in praktijk te brengen. Halverwege juli begon de zomervakantie. Althans, voor diegenen die geen herexamens hoefden te doen. Veel cadetten zullen reikhalzend naar dit moment hebben uitgekeken.

Hoe is het cadet Muller Massis vergaan op de KMA? Voor wat betreft de studie in elk geval naar behoren. Hij volbracht de officiersopleiding in vier jaar. Aan het einde van het derde studiejaar werd hij in het kamp bij Teteringen benoemd tot cadet-korporaal en in oktober van het volgende studiejaar tot cadet-sergeant.⁵³ Zeker de laatste bevordering was niet voor elke cadet weggelegd, dus waarschijnlijk deed Theo het goed. Hoe hij de tijd op de KMA beleefde, valt niet op te maken. Net als de andere cadetten deelde hij in de genoegens en ongenoegens van het Rijk van Kilacadmon. Misschien werd hij door zijn lengte enigszins ontzien bij de ontgroening, maar hij deelde onvermijdelijk in de jobstijdingen die Het Kasteel soms troffen. Niet iedereen volbracht de opleiding. Sommigen hadden het niet in zich om officier te worden, anderen misten de aanleg voor exacte vakken. Weer andere cadetten kregen te kampen met hun gezondheid en waren genoodzaakt de opleiding op te geven, terwijl tijdens Theo's verblijf op de KMA zeker vier cadetten overleden. Eén van de gouverneurs, kolonel M.C.F. Simons overleed al tijdens Theo's eerste studiejaar. Ontegenzeggelijk trieste gebeurtenissen in het leven van jong volwassenen, maar misschien versterkte het eveneens een groepsgevoel onder de cadetten, als gezamenlijk zij het op militaire wijze afscheid wordt genomen en steun wordt gezocht bij elkaar. Het intensiverde welhaast nog de verbondenheid door uniform, traditie en het gemeenschappelijke doel.

Het verenigingsleven op de KMA was bij aankomst van Theo nog zeer gefragmenteerd. De verzuiling van de Nederlandse maatschappij werd onherroepelijk weerspiegeld in de vele schiet-, scherm- of muziekverenigingen. Aan het begin van zijn derde studiejaar werd cadet Muller Massis, samen met zijn klasgenoten G.J. Blom en F.L. Lambrechtsen, lid van de *Algemeene Cadetten Schermvereniging Pro Patria*.⁵⁴ Zijn neef, de ouderejaars cadet R. van Panthaleon van Eck was ook lid van deze schermclub. Het was een grotere vereniging die niet op een religieuze leest was geschoeid. Deze algemene vereniging was het resultaat van de inspanningen van het bestuur van de KMA om de versnippering in het verenigingsleven op de academie tegen te gaan. Veel verenigingen hadden vóór het studiejaar 1884-1885 zo weinig leden, dat ze nauwelijks bestaansrecht hadden. Daarnaast wilde het bestuur van de academie een wereldbeschouwelijke polarisatie binnen het officierskorps tegenwerken: het korps moest vooral één geest ademen. Of het verzuilde verenigingsleven Theo ervan heeft weerhouden tijdens voorgaande studie jaren lid te worden van een vereniging is niet bekend. Andere jongere studenten, zoals Theo's klasgenoot cadet Bos Sulpke gingen al vrij snel bij een vereniging. Dit was wel een muziekvereniging en wellicht was zo'n vereniging toegankelijker dan de schiet- en schermclubs. Overigens was Theo op de KMA nimmer lid van een muziekvereniging, dus blijkbaar kon hij zich op dat vlak niet verdienstelijk maken. Wel was hij een jaar later al instructeur bij *Pro Patria*.⁵⁵

⁵³ NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

⁵⁴ *Cadettenalmanak voor 1885, 8e jaargang* (Breda 1885).

⁵⁵ *Cadettenalmanak voor 1886, 9e jaargang* (Breda 1886).

De betrekking die de cadet met KMA was aangegaan duurde acht jaar: vier jaar op Het Kasteel in Breda en vier jaar als tweede-luitenant bij het leger⁵⁶, in het geval van Theo bij de infanterie van het leger in Nederland. Op 15 juli 1886 ging Theo met zomerverlof naar Groesbeek. Net als alle vierdejaars studenten met een opgelucht gevoel, want ook hij was geslaagd voor het eindexamen. Eind augustus werd het officieel door de koning bekrachtigd. Het was voortaan tweede-luitenant T.F.J. Muller Massis. Zijn bestemming werd het tweede bataljon van het 1e Regiment Infanterie (II-1 R.I.) in Leeuwarden.

Garnizoensstad Leeuwarden

De staf en drie bataljons van het 1e Regiment Infanterie waren gehuisvest in de Prins Hendrik kazerne aan de Baljéebuurt.⁵⁷ De kazerne dateerde uit 1829, maar door een brand in 1860 was het oorspronkelijke gebouw grotendeels verloren gegaan. Het werd kort daarna herbouwd in een onmiskenbare militaire stijl: een groot rechthoekig gebouw met een binnenplaats, sobere bakstenen gevels en een weinig verheffend interieur. De kazerne, met de hoofdingang aan de Nieuwekade, lag aan de rand van het oude stadscentrum. Leeuwarden was veel van zijn glans uit de jaren van de Republiek verloren, maar als provinciehoofdstad was de stad bepaald niet buitengesloten van nationale ontwikkelingen. Sinds de jaren zestig was de stad verbonden met het nationale spoorwegnet.

In militaire kringen gold het 'Noorden' niet als de meest geliefde bestemming. Voor veel jonge militairen was Leeuwarden ver van huis en menig militair dacht waarschijnlijk dat de noordelijke provincies in de periferie van het Nederlandse defensiestelsel lagen. Deze laatste veronderstelling was, evenmin na de Vestingwet van 1874, niet geheel terecht, al was het onderwerp reden voor discussie. De noordelijke provincies kwamen in de gedachte oorlogsscenario's wel degelijk voor en derhalve lieten de legerleiding en andere betrokkenen het gebied niet links liggen. Aan het einde van de negentiende eeuw kwamen verschillende opties ter sprake. Sommigen vonden het noorden van Nederland inderdaad onverdedigbaar, terwijl dit idee voor anderen onaanvaardbaar bleek. De laatste groep speculeerde over de rol van Delfzijl, verdedigingslinies en over de mogelijkheid voor een offensief optreden van het veldleger in of vanuit het noorden bij een aanval uit oostelijke richting. Een eindoordeel was rond de eeuwwisseling nog niet geveld, mede doordat het veldleger toen bij lange na niet de capaciteit had voor dergelijke acties.⁵⁸

Tweede-luitenant Muller Massis nam nog geen deel aan dit soort polemieken, althans niet op het niveau waar het defensiebeleid werd bepaald. Ongetwijfeld had hij interesse voor defensievraagstukken, maar anders dan sommige van zijn collega's voelde hij niet de behoefte zich openlijk in de discussies te mengen. Theo toonde echter wel betrokkenheid door zijn lidmaatschap van de *Vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap* (KVBK). Op de vergadering van 28 oktober 1886 werd hij, samen met vier andere officieren van het Leeuwardse garnizoen, aanvaard als lid van de

⁵⁶ *Beknopt overzicht van de geschiedenis van het militair onderwijs sedert 1814* (Breda 1911) 16.

⁵⁷ H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940* (Den Haag 1980).

⁵⁸ Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 151-153.

vereniging.⁵⁹ De contributie bedroeg vier gulden.⁶⁰ Nog een heel bedrag voor een tweede-luitenant, maar als ambitieus officier kon je eigenlijk niet om het lidmaatschap van de KVBK heen. Gewoonlijk waren de vergaderingen van de KVBK in het verre Den Haag. Theo zal er tijdens zijn verblijf in Leeuwarden geen hebben bezocht, maar hij ontving wel het verslag van de vergaderingen.

Tijdens de vergaderingen was de aandacht voor het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (KNIL) door de oorlog in Atjeh uiteraard groot. Door de hollende ontwikkelingen op artillerietechnisch gebied was de vestingbouw eveneens een graag en veelbesproken onderwerp. Niettemin zal Theo's interesse vooral zijn gewekt door onderwerpen die raakten aan de bewegingsoorlog. Hij diende tenslotte bij de infanterie. Wat dat betreft vielen de verslagen wellicht enigszins tegen. Wapentechnische ontwikkelingen, zoals het repeteergeweer of snelvurend geschut, kwamen op de vergaderingen van de KVBK slechts summier aan bod. De discussie over 'volksbewapening', of in meer bredere zin, over de dienstplicht en organisatie van het leger, begon op gang te komen om omstreeks de eeuwwisseling in alle hevigheid te ontbranden net als die over de juridische kant van oorlog en, meer specifiek, over het neutraliteitsvraagstuk. Veel meer komt er met betrekking tot het veldleger nog niet ter sprake, of het moet nog zijn het artikel van C. de Wit met als titel *Het tegenwoordig standpunt der luchtvaart*.⁶¹ Het was de eerste keer dat dit onderwerp op een vergadering van de KVBK werd besproken, maar de invloed die het luchtwapen enkele decennia later op het optreden van het veldleger zou hebben was nog onvoorstelbaar.

Van militaire ontwikkelingen heeft het Leeuwardse garnizoen, net als andere garnizoenen, vermoedelijk weinig gemerkt. Als centrum van de agrarische economie in Friesland maakte de landbouwcrisis in Leeuwarden mogelijk meer indruk dan het defensiedebat in de volksvertegenwoordiging. Het was in elk geval zichtbaarder voor de militairen van het regiment die uitgingen in de stad. Voor Theo persoonlijk bleek het verblijf in Leeuwarden wel meer in te houden. Hij vond er zijn vrouw. Net voor zijn vierentwintigste verjaardag, op 17 juli 1890 trouwde hij in Leeuwarden met Johanna Jacoba Bolman.⁶² Haar vader, Isaac Bolman was tussen 1883 en 1886 burgemeester van de gemeente Leeuwarderadeel geweest. Als gehuwd officier lag nu een eigen woning in het verschiep. Theo en Jacoba vonden een woning aan de Willemskade, niet ver van de kazerne. Het was nog geen echte eigen woning: zij woonden in bij de ouders van Jacoba.

Kort na het huwelijk volgde de bevordering tot eerste-luitenant. Dat was, in elk geval vanwege de financiële kant, voor een pas gehuwde officier een welkome bevordering. Voor de inkomenseis bij de huwelijks toestemming verplicht voor een subalterne officier⁶³ was die bevordering blijkbaar nog niet noodzakelijk geweest. Johanna's familie was redelijk bemiddeld, waardoor Johanna haar deel kon bijdragen. Ongeveer een jaar na het huwelijk werd een zoon geboren. De bevalling van Dirk Gerard Willem verliep misschien niet geheel zonder complicaties, want kraamvisites waren pas na

⁵⁹ *Verslag der Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, 1886-1887. Vergadering van donderdag 28 oktober 1886, mededelingen door de voorzitter generaal Pel* (Den Haag 1887).

⁶⁰ W. Walthuis, 'Militaire wetenschapsbeoefening en de algemene voorlichting', in Kruijff en Princen (eds), *Koninklijke Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap*, 33.

⁶¹ C. de Wit, 'Het tegenwoordig standpunt der luchtvaart', *Verslag der Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, 1886-1887* (Den Haag 1887).

⁶² Theo's vader verrichtte de inzegening.

⁶³ J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis*, 106-109.

een maand welkom.⁶⁴

Theo werd eerste-luitenant bij het eerste bataljon van het regiment. Hij was twee jaar daarvoor al overgegaan naar dat bataljon. Welke functie hij vervulde als tweede-luitenant is niet bekend, maar het is zeker dat hij na zijn bevordering pelotonscommandant werd. In 1892 werd hij opnieuw overgeplaatst, ditmaal naar het vierde bataljon. Twee jaar later veranderde er veel in het Leeuwardse garnizoen. Het regiment vertrok uit de stad en vond een nieuwe standplaats in Assen.⁶⁵ Eerste-luitenant Muller Massis vond echter een andere bestemming, die weliswaar tot een verhuizing noopte, maar evenwel een goede stap in zijn carrière zou zijn. Het gezin vertrok naar Den Haag, want Theo was overgeplaatst naar het Regiment Grenadiers en Jagers.

Overplaatsingen kwamen voor. Soms moest een militair naar een ander regiment als er elders vacatures ontstonden. Bij het regiment waarbij Theo werd geplaatst, kwam je echter niet terecht om gaten in de gelederen te vullen. Een overplaatsing naar het Regiment Grenadiers en Jagers was een gunst, of zelfs een blijk van waardering. Theo wilde het en blijkbaar had hij het gevoel dat hij een goede kans maakte. Mogelijk was hij inmiddels 'ontdekt' en moedigde zijn meerderen hem aan om een overplaatsing aan te vragen. Theo vroeg aan zijn vader of hij daartoe een verzoek wilde indienen bij de koningin. Zijn vader – natuurlijk trots op de capaciteiten van zijn zoon – nam de pen ter hand en schreef een verzoekschrift. Het stond bol van de liefde voor vorst, vlag en vaderland, waarbij ds. Muller Massis zich niet inhield over de getoonde opofferingsgezindheid van zijn familie en schoonfamilie in naam van die drie grootheden:

'De ondergetekende, Doctor Dirk Gerard Willem Muller Massis, Predikant bij de Hervormde Gemeente te Groesbeek, richt bij deze met verschuldigden eerbied het verzoek tot Hare Majesteit, de Koningin-Weduwe, Regentesse van het Koninkrijk, dat het Hare Majesteit moge behagen, om zijn zoon Theodoor Frederik Jan Muller Massis, 1e Luitenant bij het 1e Regiment Infanterie te Leeuwarden te willen overplaatsen bij het Regiment Grenadiers en Jagers.

De Oom van den adressant, wijlen de heer Frederik Jan Muller Massis, heeft als kapitein der Jagers, achttien jaren bij het keurkorps gediend en heeft op 23 September 1830, als gedetacheerd officier der Infanterie in de Rue Royale te Brussel een belangrijk punt dapper verdedigd, zoodat er van een dertigtal manschappen, Grenadiers, des avonds slechts een zevental overbleef. Waarom ondergetekende er bijzonder prijs op zou stellen, dat zijn zoon bij dat Regiment werd overgeplaatst.

Van adressants voorouderen hebben velen met eer het Vaderland gediend, en de roem onzer vlag gehandhaafd, waaronder admiraal Nicolaas Ruichaver⁶⁶, die den Briel heeft helpen innemen, en den 25-Juni 1574 het fort aan de Geestbrug bij 's Hage tegen de Spanjaarden heeft helpen verdedigen: terwijl ook in later tijd de kapitein ter zee van Braam⁶⁷ in de slag aan den Doggersbank Nederlands naam hebben geëerd en zijn Overgrootvader als Luitenant-Kolonel van het Regiment van Kinschot, een werkzaam aandeel heeft genomen in den oorlog met Frankrijk.

⁶⁴ CBG, Dossier Muller Massis, Familieadvertenties, Dankadvertentie vanwege geboorte zoon, 16 juli 1891, in onbekend dagblad.

⁶⁵ Ringoir, *Vredesgarnizoenen*.

⁶⁶ Nicolaas Ruychaver (overl. 1577).

⁶⁷ Jacob Pieter van Braam (1737-1803).

Tevens hebben de voorouders van adressants Echtgenote, Vrouwe Jacoba Baronesse van Eck, gedurende meer dan zes eeuwen regering allen het Zwaard gedragen, tot verdediging van Vorst en Vaderland. Velen zijn in dien strijd gesneveld, of bekwamen ernstige wonden, terwijl laatstelijk vier harer broeders in Nederlands overzeesche bezittingen, in den dienst van het Vaderland gestorven zijn. Weshalve ook zijne Echtgenote er bijzonder prijs op zou stellen, indien het Hare Majesteit kan behagen, harer zoon, die de groote eer heeft gehad te Leeuwarden aan Hare Majesteit te worden voorgesteld, de groote onderscheiding deelachtig te doen worden van eene plaatsing bij Hare Majesteits Keurkorps.

Hetwelk [doende], Hare Majesteits eerbiedige en getrouwe onderdaan.

D.G.W. Muller Massis

Groesbeek,

*4 Febr. 1893*⁶⁸

Theo moest bijna een jaar wachten op het verlossende antwoord. Het bleek de moeite waard: Emma had positief beslist. Op 14 maart 1894 ondertekende zij het Koninklijk Besluit, waarmee haar beslissing werd bekrachtigd. Theo's vader betuigde, mede namens zijn vrouw, zijn dank in een brief aan de koningin. Hij nam opnieuw de gelegenheid te baat om de vorstin te wijzen op de rol van zijn familie in de Nederlandse krijgsgeschiedenis, om toch vooral duidelijk te maken dat 'zijn zoon behoort tot eene familie, waarin de liefde en gehechtheid aan het huis van Oranje te allen tijde hebben geheerscht'.⁶⁹ Aardig is nog dat ds. Muller Massis beschreef hoe de geschiedenissen van zijn familie en die van zijn vrouw al vóór hun huwelijk elkaar kruisten. Jacobus Hojel – Jacoba's opa – was met de stadhouder in 1795 uitgeweken naar Groot-Brittannië. De orangistische opa van ds. Muller Massis deed vier jaar later, nadat hij 'zonder eenige schadeloosstelling van de zijde der stad voor vele gedepaneerde recognitiën' uit Leiden was gezet, hetzelfde. Hij reisde eerst naar het huis Rollecate bij Vollenhove, dat eigendom was van zijn schoonfamilie en vluchtte vervolgens in augustus 1799 'met eene kleine open visschersboot naar den Helder en Tessel [...], teneinde bij de vloot voor de belangen der Stadhouder werkzaam te zijn'.⁷⁰

De verdiensten van Theo's overgrootvaders Dirk Muller Massis en Jacobus Hojel hebben misschien bijgedragen aan zijn benoeming bij het Regiment Grenadiers en Jagers, maar zijn eigen kwaliteiten telden waarschijnlijk zwaarder. Hoe het ook zij, Theo heeft de benoeming beslist bijzonder gewaardeerd: het Regiment Grenadiers en Jagers genoot aanzien. Wie daar diende, kreeg meer kansen in zijn latere loopbaan. En dan de stad Den Haag: dichterbij de bron kon je niet komen. Wie werkelijk iets wilde betekenen in de krijgsmacht moest vroeger of later Den Haag aandoen tijdens zijn carrière. Dat hij afscheid moest nemen van het 'Noorden' zal voor hem niet zo'n rol hebben gespeeld. Hij had er wel acht jaar gewoond en zijn vrouw leren kennen, maar andere emotionele banden met Leeuwarden bestonden niet.

Voor Johanna betekende de verhuizing iets anders. Een militair wist dat verhuizingen bij het werk hoorden. Een officiersvrouw wist weliswaar ook wat haar na het huwelijk te wachten stond,

⁶⁸ Familiearchief Muller Massis, privécollectie: Brief van D.G.W. Muller Massis, van 4-2-1893.

⁶⁹ Familiearchief Muller Massis, privécollectie: Brief van D.G.W. Muller Massis, van 19-3-1894.

⁷⁰ Ibidem.

maar zij had het eerder niet voorzien. Johanna zegde haar geboortestad, vrienden en familie vaarwel. Maar goed, hoeveel zou er verder veranderen? In de hofstad kwam ze als officiersvrouw in soortgelijke kringen terecht zoals ze die reeds goed kende in Leeuwarden: een niet zeer rijke, maar toch bemiddelde en ontwikkelde burgerlijke cultuur. De representanten van dat netwerk deelden geregeld hun levensbeschouwingen, maatschappelijke en culturele interesses en gebruiken. Voor wie nieuw was in dat leven waren er anders voldoende gelegenheden om het gemeenschappelijk cultuurgoed te leren.

Tussen het groene Rijk van Nijmegen, de kille lokalen van Het Kasteel en de drukke hofstad lagen werelden van verschil en een leven van zevenentwintig jaar. Over de jeugd van Theo is eigenlijk hoegenaamd niets bekend. Hoe hij zijn jongensjaren heeft ervaren, wat hij deed of liet, zijn interesses of vrijetijdsbesteding, de relaties binnen het gezin, met familie of met mensen in bijvoorbeeld Groesbeek: het is allemaal opgelost in de tijd. Van domineeszoon tot officier bij het Regiment Grenadiers en Jagers. Het lukte hem vanwege zijn intellect en opvoeding, door hard werken en ook wel met een beetje geluk. Zijn familie had geen slechte naam. Zijn ouders waren in de gelegenheid zijn studies te bekostigen. Dat was niet voor iedereen weggelegd. Het lukte hem vermoedelijk ook doordat hij iets deed dat hem beviel, en vooral, iets dat hij kon. Dat is een samenspel van elementen dat, zolang er mogelijkheden ontstaan, bijna niet meer stuk kan.

4

ONTLUIKENDE WAARDERING

Benoemd bij het Regiment Grenadiers en Jagers, de studie aan de Hogere Krijgsschool en de detachering bij de generale staf (1894-1903)

Hoewel hij nog tijdelijk zou vertrekken uit die stad, werd Den Haag een nieuw huis en, hoewel Theo nog bij andere eenheden zou dienen, werd het Regiment Grenadiers en Jagers het regiment waarmee de sterkste band zou ontstaan. In 1894 veranderde er veel. In Leeuwarden heeft Theo al getoond wat hij waard was als officier, maar in de volgende jaren kan hij tot ontplooiing komen. Het zijn drukke jaren. De regelmaat van het kazerneleven bij het 1e Regiment Infanterie is ten einde. In de hofstad waren, behalve uiteraard het Departement van Oorlog, drie voornamelijk instituties van de krijgsmacht gevestigd: het Regiment Grenadiers en Jagers, de Hogere Krijgsschool en het bureau van de generale staf. Theo wist binnen een periode van negen jaar bij alle drie zijn kunnen met overtuiging te tonen. Het is slechts een indruk, maar het lijkt er op dat hij het vooral moest hebben van zijn gedegen technische kennis, heldere analyse en academische instelling. In de omgang was Theo waarschijnlijk noch extrovert, noch flamboyant – eerder bedaard en zelfverzekerd. In het weinige dat er over zijn karakter bekend is, komt weliswaar vriendelijkheid, maar toch vooral een technocraat naar voren.

Het Regiment Grenadiers en Jagers (1894-1896)

Luitenant Muller Massis zal zijn nieuwe bestemming beslist gewaardeerd hebben. Het Regiment Grenadiers en Jagers – en vooral de grenadiers – genoten behoorlijk wat aanzien. Van een rijke krijgshaftige regimentstraditie moest het regiment het niet hebben. Op dat vlak kwam het niet veel verder dan het optreden van afdelingen Grenadiers en Jagers in de straten van Brussel na Belgische opstand of tijdens de Tiendaagse Veldtocht. De herinneringen aan de gebeurtenissen tijdens onafhankelijkheidsstrijd van de Belgen werden door vaardige pennen en vaandelopschriften in ere gehouden, maar net als andere regimenten die gedurende de negentiende eeuw *hier te lande* alleen in vredesgarnizoenen hadden gelegen, stonden in de dagboeken van het Regiment Grenadiers en Jagers vooral exercities en parades opgetekend. De faam van het regiment was eerder het gevolg van de warme band tussen het regiment en het Koninklijk Huis en niet in het minst van de rol die de Grenadiers en Jagers bij de oprichting in 1829 was toebedeeld.

Koning Willem I instigeerde in dat jaar de oprichting van één afdeling Grenadiers en twee

bataljons Jagers.⁷¹ De koning had de eenheden bedoeld als een voorbeeld voor de krijgsmacht, als elitekorpsen die 'onder Ons oog' dienst zouden doen. Letterlijk zelfs, want in het oprichtingsbesluit werd de wens van Willem I verwoord dat de Grenadiers en Jagers de residentie van de vorst als garnizoensplaats zouden kiezen.⁷² Om de bedoelingen van de koning te waarborgen beschreef dit Koninklijk Besluit eveneens de vereisten waaraan de manschappen van de Grenadiers en Jagers moesten voldoen. Juist voor de Grenadiers waar Theo zou dienen waren die eisen flink aangezet. Een Grenadier of Jager had in elk geval een 'militair voorkomen', waaraan de voorgeschreven minimum lichaamslengte moest bijdragen. Daarnaast moest het uiteraard goed gesteld zijn met de gezondheid. Belangrijker was echter een andere toelatingseis: *'De meergemelde afdeling Grenadiers zal uit een keur van officieren en manschappen worden zamengesteld, de plaatsing bij dezelve, moet dien volgens als eene onderscheiding worden aangemerkt, tot eer strekken, en als eene belooning voor goede diensten worden beschouwd'*.⁷³ De Jagers moesten hun benoeming overeenkomstig opvatten.⁷⁴ Hoewel gedurende de negentiende eeuw de relatie tussen de koning en de krijgsmacht nogal was veranderd, leefden de traditie en de woorden van het oprichtingsbesluit voort. Ook in 1894 beschouwden militairen een benoeming bij het Regiment Grenadiers en Jagers als een beloning.

Uiteindelijk zou luitenant Muller Massis niet heel lang 'bij den troep' in de Oranjekazerne in Den Haag blijven, want na tweeënhalft jaar nam zijn loopbaan een beslissende wending. Tot die tijd was zijn militaire leven nauwelijks meer enerverend dan dat bij het eerste regiment in Leeuwarden. Kazernediens, exercities, schiet- en veldoefeningen en de opleiding van miliciens bepaalden het ritme in de Oranjekazerne. Toch hield de dienst bij het regiment, in dit garnizoen, meer in dan de dagelijkse sleur van het kazerneleven. Een grenadier in het garnizoen van Den Haag was meer dan eens getuige van de gebeurtenissen en verplichtingen die hoorden bij de regeringszetel en de residentie van de vorst. Het wisselen van de officierswachten rond de regeringsgebouwen was op den duur misschien niet meer zo'n opwindende gebeurtenis, maar als de bataljons moesten uitrukken als erewacht bij de opening van de Staten-Generaal of bij het bezoek van voornamelijk buitenlandse gasten, dan was dat ongetwijfeld een bijzonder moment. Verder gaf het regiment regelmatig acte de présence bij openbare optredens van de koninklijke familie. Tenslotte onderhielden het Koninklijk Huis en het regiment een goede relatie. In februari 1895 werd bijvoorbeeld door het regiment een schaatswedstrijd georganiseerd op het gloednieuwe Verversingskanaal.⁷⁵ Koningin-regentes Emma, in gezelschap van haar gevolg en prinses Wilhelmina, sloeg de vorderingen van de schaatsende

⁷¹ In 1843 werden de Grenadiers en Jagers samengevoegd tot één regiment. Twee jaar eerder waren de afdelingen al vernoemd als regiment (de beide bataljons Jagers waren in 1840 verenigd in één afdeling). Volgens Ringoir, *De Nederlandse Infanterie*, 92 en 93.

⁷² Vóór de onafhankelijkheid van de Belgen waren dat Brussel en Den Haag. De onderdelen die tot het Haagse garnizoen behoorden, waren gehuisvest in de Oranjekazerne aan de Mauritskade. Dit laatste was ten tijde van T.F.J. Muller Massis nog zo.

⁷³ Koninklijk Besluit van 7 juli 1829, geciteerd uit: G.H.J. Gijssberti Hodenpijl en J.J.G. van Voorst tot Voorst (eds.), *Geschiedenis der Regimenten Grenadiers en Jagers* (Den Haag 1934) 10.

⁷⁴ Voor de manschappen en officieren van de bataljons Jagers was, met gevoel voor militaire traditie, bovendien de eis opgenomen dat zij alkomstig moesten zijn uit landstrekken waar gejaagd kon worden.

⁷⁵ J.C. Wagner, *Een kwart eeuw uit de geschiedenis van het Regiment Grenadiers en Jagers, 1879-1904 en de feestelijke herdenking van het 75-jarig bestaan van dat regiment* (Den Haag 1905) 37.

militairen enige tijd gade en nam een geschaatst defilé van de grenadiers af.⁷⁶ Voor Theo was dit niet de eerste gelegenheid waarbij hij de koninklijke familie in het echt zag. In Leeuwarden was hij als jong luitenant aan koningin Emma voorgesteld toen zij eens een bezoek bracht aan die stad.⁷⁷

Andere verplichtingen van het regiment waren ernstiger van aard. De burgemeesters waren bij machte van artikel 184 van de Gemeentewet uit 1851 in de gelegenheid om bij verstoringen van de openbare orde militaire bijstand in te roepen. In een tijd dat het politiekorps van een grote stad slechts enkele tientallen dienders telde, groeide stakingen en andere oproeren al snel boven de capaciteit van de politie uit. De inzet van de plaatselijke schutterij was niet altijd gewenst en daarnaast was het evenmin erg praktisch om voor elk wisselasje de schutterij op de been te brengen. Immers, het ging hier om loyale burgers die vaak wel wat beters te doen hadden. Het leger vormde daarom een welkome aanvulling op het politiekorps. Militairen waren meestal snel beschikbaar, over het algemeen loyaal en goed georganiseerd. De burgemeesters in Den Haag hadden de naam graag en vaak van dit voorrecht gebruik te maken, hoewel lang niet altijd '*in geval van oproerige beweging, van samenscholing of andere stoornis der openbare orde*'.⁷⁸ Dus de kans bestond dat luitenant Muller Massis met een detachement Grenadiers moest uitrukken om de 'openbare orde' onder het kermispubliek of marktbezoekers te bewaren. Andere keren was een verzoek van een burgemeester echter ernst. Zo vroeg de burgemeester van Rotterdam om militaire bijstand bij een havenstaking in 1896. Het Korps Mariniers was al ingezet, maar de burgemeester wenste meer ondersteuning voor de plaatselijke politie. In de nacht van 19 op 20 mei klonk in de Oranjekazerne een alarm. In de vroege ochtend van 20 mei toog het eerste bataljon Grenadiers per trein naar de havenstad.⁷⁹ De staking was echter van korte duur en twee dagen later was het detachement weer terug in de kazerne.⁸⁰ Theo zou nog vaker te maken krijgen met 'oproerige beweging', niet alleen onder de noemer van militaire bijstand, maar eveneens als commandant van het Veldleger.

De carrière van luitenant Muller Massis kreeg in volgende jaren steeds meer vorm. Het zag er niet naar uit dat hij in de voetsporen van zijn oud-oom Frederik zou treden. Frederik Muller Massis bleef tientallen jaren kapitein bij de Jagers, zonder enig uitzicht op bevordering.⁸¹ Theo leek echter de aandacht te hebben van zijn leidinggevende officieren. Hij viel op door zijn gedrag, leiderschap en militair inzicht. Dat mag althans worden aangenomen, aangezien hij, zij het op eigen verzoek, de kans kreeg om de weg naar de legerleiding in te slaan. Een maand vóór de havenstaking in Rotterdam had Theo het toelatingsexamen voor de Hogere Krijgsschool afgelegd. Kort daarna had hij te horen gekregen dat zijn examen positief was beoordeeld door de examencommissie en dat hij was toegelaten tot de cursus Krijgskundige Studiën. In het najaar van 1896 werd Theo gedetacheerd

⁷⁶ Deze gebeurtenis werd vastgelegd door de schilder Jan Hoyneck van Papendrecht (*Defilé op de schaats door het Regiment Grenadiers en Jagers, op 14 februari 1895 afgenomen door H.M. Koningin Wilhelmina en H.M. Koningin-regentes Emma*, olieverf op doek, J. Hoyneck van Papendrecht).

⁷⁷ Familiearchief Muller Massis, privécollectie: Brief van D.G.W. Muller Massis, van 19-3-1894.

⁷⁸ R. van der Wal, '*Of geweld zal worden gebruikt!*' Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920 (Hilversum 2003) 207 en 208.

⁷⁹ T.F.J. Muller Massis diende bij dit bataljon.

⁸⁰ Wagner, *Een kwart eeuw*, 37.

⁸¹ *Naam- en ranglijst*, de jaargangen 1829-1867 (Gorinchem).

bij de Hogere Krijgsschool en hij verliet voor drie jaar zijn bataljon in de Oranjekazerne.⁸² Hij zou na zijn studie weer terug keren bij het regiment, maar daar was zijn toekomst niet weggelegd. Inmiddels was hij vader van twee kinderen, want ruim een jaar eerder, op 17 augustus 1895 werd het tweede kind geboren, een dochter met de naam Helena Aletta Catharina. De oudste zoon van Theo en Johanna is dan al vier jaar oud.

De Hogere Krijgsschool (1896-1899)

In 1868 werd in Haarlem, op de bovenverdieping van een winkel, de Stafschool opgericht.⁸³ De behoefte werd gevoeld om goede officieren op te leiden voor een functie bij de hogere legerstaven. In het kielzog van organisatorische en inhoudelijke discussies over de opleiding en over de vorm van het militaire onderwijs in bredere zin, veranderde de naam, standplaats en de organisatie van de Stafschool geregeld. Alleen het doel van de opleiding – de hogere vorming van officieren – bleef ongewijzigd. Tegen de tijd dat Theo de stafopleiding bezocht – inmiddels omgedoopt tot Hogere Krijgsschool – was de instelling gevestigd in Den Haag. Die standplaats, in de directe nabijheid van de legerleiding, leek de natuurlijke plaats voor zo'n instituut. De Hogere Krijgsschool (HKS) was ondergebracht in de directeurswoning van de voormalige kanongietery aan de Nieuwe Uitleg. Het gebouw was in beginsel te klein om de gehele opleiding onder te brengen. Elders in de stad werden laboratoriumfaciliteiten gehuurd en in Delft was een dependance in gebruik. Halverwege de jaren negentig kwamen eindelijk gelden vrij om het gebouw aan de Nieuwe Uitleg naar behoefte in te richten. Het interieur – dat niet de naam had de aard van het instituut te weerspiegelen – werd gemoderniseerd en aan de achterzijde van de directeurswoning verrees een drie verdieping tellende uitbreiding. Juist voor het begin van het nieuwe collegejaar, op 1 november 1895, kon het verbeterde onderkomen door de toenmalige directeur, luitenant-kolonel Plantenga, worden geopend.

W.E. van Dam van Isselt, één van de geschiedschrijvers van het instituut, memoreerde ruim dertig jaar later aan die gebeurtenis met de woorden: '*Voortaan zouden hier het denkend vermogen, de drijvende krachten, het organiserend talent en de methodische, gestadige arbeid van de leiding onzer weermacht ontwikkeld worden*'.⁸⁴ Hij gaf hiermee in één zin aan wat van hen, die bij de HKS aan hun hogere militaire vorming arbeidden, werd verwacht en bovendien wat die officieren waren. Bij de HKS studeerde de *spes patriae*, de bloem van de natie⁸⁵, de officieren die waren voorbestemd tot functies bij de staven hoog in de legerhiërarchie, tot de generale staf aan toe. Een studieplaats bij één van de cursussen aan de HKS was weinigen gegund. In de scherp toelopende top van de

⁸² NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis) en 'Algemeene order voor het leger, IIIe Afdeling, no. 112, Den Haag, 27 juli 1896', in *Recueil militair* (Den Haag 1896).

⁸³ De geschiedenis van de Hogere Krijgsschool werd beschreven in het werk W. Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992* (Den Haag 1995) en voorts in de meergenoemde uitgave *Beknopt overzicht van de geschiedenis van het militair onderwijs sedert 1818* (Breda 1911). Ter gelegenheid van jubilea van de instelling werden ondermeer themanummers van het *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* uitgegeven, in elk geval door W.E. van Dam van Isselt in 1928 en door E.R. d'Engelbronner (die overigens vooral Van Dam van Isselt herhaalt) in 1958.

⁸⁴ W.E. van Dam van Isselt, 'Zestig jaren hooger militair onderwijs', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 1927-1928*, 5, *Jubileumuitgave bij de gelegenheid van het zestigjarig bestaan der Hogere Krijgsschool en het tienjarig bestaan der Hoogere Marine Krijgsschool* (Den Haag 1928) 397.

⁸⁵ Bevaart, *De Gouden Zon*, 53.

hiërarchische piramide in de krijgsmacht was alleen ruimte voor enkele veelbelovende officieren, die vaak al jaren in het midden van die piramide verbleven, maar blijk gaven van een uitzonderlijk talent voor het militaire vak. Zelfs dat was waarschijnlijk geen vrijbrief voor promotie. Talent kan niet alleen in objectieve grootheden worden uitgedrukt – zoals de kwantitatieve resultaten van de opleiding van miliciens of van kaderoefeningen. Het gaat ook om andere grootheden, want dikwijls bepalen subjectieve condities de gang door een organisatie. De toelating tot de HKS, tussentijdse beoordelingen en het eindverslag waren niet toevallig sterk geënt op een kwalitatieve beoordeling van de cursisten. Daarnaast werd de toelating tot de opleiding gereguleerd door een quotum per wapen en enkele andere voorwaarden.⁸⁶ Bij de cursus die Theo volgde – Krijgskundige Studiën – was plaats voor slechts zes infanterieofficieren. Het ging derhalve om een zeer klein percentage van de honderden subalterne officieren die bij het Wapen der Infanterie dienden. Indien het aantal aanmeldingen het quotum overschreed volgde een loting⁸⁷.

Uiteraard was er minstens in enige mate sprake van zelfregulatie. In principe moest een officier zelf aangeven of hij de studie aan de HKS wilde volgen. Die studie was vanzelfsprekend een groot goed voor een kansrijke officier. Het verhoogde niet alleen de status als officier, maar bespoedigde ook een carrière. De lange weg door de rangen op weg naar meer verantwoordelijke betrekkingen werd door een studie aan de HKS aanmerkelijk verkort. Het was echter niet iets om in bevestiging aan te beginnen. Officieren kenden de toelatingseisen. Alleen zij die meenden een zeer goede kans te maken om tot de opleiding toegelaten te worden, schreven zich in voor het toelatingsexamen. Althans, een officier die aan de studie begon, moest daadwerkelijk een staffunctie begeren én er vertrouwen in hebben dat hij daarvoor in aanmerking kwam. Hun meerderen zullen hen wellicht op de aanwezigheid, of juist afwezigheid, van de benodigde capaciteiten (intellect, officiersgeest en een goede naam) hebben gewezen. Door de jaarlijkse beoordeling van de officieren, was men hogerop in de organisatie ook enigszins op de hoogte van het bestaan van potentiële kandidaten. Tijdens informele wandelgang-gesprekken werden gegadigden wellicht gewezen op hun kansen. Het was natuurlijk vleidend als een officier van een meerdere te horen kreeg dat hij eens aan een studie op de HKS moest denken. Afhankelijk van het aantal aanmelding, bleef de loting nog een laatste drempel. Wellicht is de tijd die Theo bij het Regiment Grenadiers en Jagers diende wel bepaald door het toelatingsquotum en de uitslag de loting. Het is namelijk niet bekend hoelang Theo moest wachten alvorens hij, na zijn aanvraag, werd toegelaten tot de HKS.

Zoals gezegd, wachtte aan de poorten van de HKS de aspirant-cursisten nog het toelatingsexamen. Het toelatingsexamen voor de cursus Krijgskundige Studiën was, in overeenstemming met het niveau van de opleiding, behoorlijk aan de maat. De kandidaten kregen vragen voorgelegd over tactiek, wapenleer, kaartlezen en versterkingskunst, maar eveneens over geodesie en een viertal talen.⁸⁸ Exacte vakken kwamen bij het toelatingsexamen voor de cursus Krijgskundige Studiën niet meer aan bod. Driehoekmeting, meetkunde en natuurkunde waren in

⁸⁶ Aspirant-officieren voor de HKS waren luitenant (de meeste docenten waren kapiteins), deden in elk geval vijf jaar dienst als officier en verkeerden in goede gezondheid. Uiteraard moest een officier 'uitblinken' in zijn functie, wat uitgelegd moet worden als: geschikt zijn voor de stafdienst. Volgens Bevaart, *De Gouden Zon*, 57 en 58.

⁸⁷ Bevaart, *De Gouden Zon*, 57.

⁸⁸ Bevaart, *De Gouden Zon*, 58 en 59. De talen waren: Nederlands, Duits, Frans en Engels.

1891 uit het curriculum van deze cursus geschrapt, omdat deze vakken voor te veel officieren een struikelblok vormden.⁸⁹ Het toelatingsexamen werd in april afgelegd. Voor Theo was de uitslag positief. Begin mei werd zijn detachering officieel bekrachtigd door een 'dispositie' van de minister van Oorlog.⁹⁰ Het cursusjaar begon op dinsdag 1 november 1896.

Een dag later trad het Regiment Grenadiers en Jagers op volle sterkte aan op de Maliebaan in Den Haag. Het was een feestelijke dag. Koningin Emma had het goedgevonden dat het vaandel van het regiment werd versierd met het opschrift 'Tiendaags Veldtocht in 1831'.⁹¹ Op 2 november werd het nieuwe vaandel aan het regiment uitgereikt. Voor Theo was dit zijn tweede dag op de HKS, dus is het maar de vraag of hij, juist in de introductieperiode, verlof kreeg om de vaandeluitreiking bij te wonen. De cursus was een voltijdstudie. Huiswerk en zelfstudie moesten 's avonds of op zaterdagmiddag gebeuren, want doordeweeks en op zaterdagochtend wachtte een druk programma in het gebouw aan de Nieuwe Uitleg. Voor andere activiteiten bleef weinig tijd over. Er was gelukkig voldoende motivatie voor de cursisten om zich ten volle voor de studie in te zetten. Dat had niet alleen van doen met de carrièrekansen die een studie aan de HKS bood, maar de leerlingen kregen slechts één jaar de tijd om een studiejaar succesvol af te ronden.⁹²

Het theoretische gedeelte van het studiejaar begon in principe op 1 november en eindigde begin april van het volgende jaar. Het curriculum van de HKS kende, althans voor wat betreft de cursus Krijgskundige Studiën, vrijwel uitsluitend onderwijs in militaire vakken. Alleen de paardrijlessen bij ritmeester Thiange en de facultatieve taallessen weken af van die regel. In april kregen de leerlingen een maand verlof en dus wat meer ruimte om de eigen tijd in te delen, maar zelfstudie en de uitvoering van opdrachten zal danig beslag gelegd hebben op de beschikbare tijd. Begin mei begon het praktische gedeelte van de cursus. Tijdens de eerste twee studiejaar werden de cursisten in deze periode gedetacheerd bij een ander wapen dan waarbij zij zelf bij dienden. Het doel van die detachering was niet alleen het vergaren van kennis over dat wapen of, indien het een bereden wapen betrof⁹³, een oefening in paardrijden en paardenverzorging. De bestudering van de verschillende aspecten die een rol spelen bij de tactische samenwerking tussen de wapens was een belangrijk oogmerk van de detacheringen.⁹⁴ In het derde en laatste studiejaar werden de maanden mei tot en met september gebruikt om de leerlingen ervaring op te laten doen bij verschillende disciplines binnen de krijgsmacht. Daarvoor werden er excursies georganiseerd om het materieel van de marine of verdedigingswerken te bezichtigen of om oefeningen van de pontonniers en torpedisten bij te wonen. Ter verbetering van de praktische vaardigheden werden naast de verschillende

⁸⁹ Van Dam van Isselt, 'Zestig jaren hooger militair onderwijs', 391. Bij de cursus voor de Intendance werden de vakken nog wel gegeven.

⁹⁰ Dispositie, Departement van Oorlog, Lr. R. 18 van 4 mei 1896.

⁹¹ Gijsberti Hodenpijl en Van Voorst tot Voorst (eds.), *Geschiedenis der Regimenten Grenadiers en Jagers*, 48 en voorts het Koninklijk Besluit van 7 augustus 1896 nr. 41.

⁹² Volgens artikel 4 lid 23 van het 'Reglement voor de Hoogere Krijgsschool' in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

⁹³ De cavalerie en de bereden artillerie. Er werd naar gestreefd om officieren van onbereden wapens te detacheren bij de bereden wapens en vice versa.

⁹⁴ Artikel 1 van de 'Leidraad voor de detachering van officierenleerlingen der Hoogere Krijgsschool bij de korpsen van het leger' in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

excursies nog oefeningen in de tactiek en de stafdienst gehouden.⁹⁵ In oktober werd geen onderwijs gegeven.

In het onderwijsprogramma lag enige nadruk op het praktische gedeelte van het officiersvak, maar de HKS heette een wetenschappelijke opleiding te zijn. De vergroting en verbreding van de krijgskundige kennis van de leerlingen stond in dienst van het eigenlijke doel van de opleiding: de analyse van oorlogvoering, geënt op de Nederlandse situatie. De grondslag voor de analyse werd gevormd door strategische grootheden die als het begrenzende raamwerk golden voor het Nederlandse defensiebeleid. Eén thema was de omvang van de krijgsmacht en daarmee samenhangende vraagstukken. Dat waren, om er twee te noemen, de verhouding in omvang tussen enerzijds het veldleger en anderzijds de bezettingstroepen voor de verdedigingslinies en de discussie over de vraag of in Nederland een militieleger of juist een volksleger naar Zwitsers model de beste optie was. Een ander groot en onvermijdelijk thema was het beeld van vijand en bondgenoot. De bakens rond dit thema werden uitgezet in lijn met de gevoerde neutraliteitspolitiek, maar eveneens in lijn met de polemiek die de noodzakelijke keuze tussen een bewegings- en stellingoorlog opwierp. Een uitkomst van de discussie over die thema's schier onoplosbare tegenstellingen werd door krachten binnen de krijgsmacht, regering en parlement lang uitgesteld en moet de leerlingen aan de HKS voldoende voer voor debat hebben opgeleverd, ook met betrekking tot tactische vraagstukken.

Het betoog was op de HKS een groot goed. In het voorschrift van de opleiding werd 'beargumentatie' als één van de grondbeginselen van de opleiding gecodificeerd. De anderen waren zelfstandigheid en de bekwaamheid van de leerlingen om '*hunne gedachten snel, beknopt en toch duidelijk uit te drukken*'.⁹⁶ In het militaire vak is zelden tijd voor breedsprakige redeneringen. Impulsieve handelingen worden evenmin altijd gewaardeerd: heldengedrag kan motiveren, maar vergt vaker meer slachtoffers dan noodzakelijk. De mate van zelfstandigheid die een officier krijgt, is vaak het ijkpunt in het onderscheid tussen de Franse en Pruisische militaire school. In het Pruisische en Duitse leger vertrouwde men meer op de vaardigheden van de lagere officier en daarom kreeg deze meer vrijheid van handelen, althans binnen de van hogerhand gestelde strategische en tactische doelstellingen. Op de HKS, ooit naar Pruisisch voorbeeld opgericht, leefde hetzelfde standpunt. Het weerspiegelde de waardering binnen de Nederlandse krijgsmacht voor de Pruisische krijgsgeschiedenis na de napoleontische oorlogen. Het pro-Pruisische sentiment was echter niet algemeen in het Nederlandse leger. Weliswaar was het Franse leger in 1870 roemloos ten onder gegaan in de strijd tegen de Duitse bond, maar dat was inmiddels vijftintig jaar geleden. En daarbij, al was het Duitse leger op militair gebied een inspirerend voorbeeld, op militair-politiek gebied was er allerm minst veel waardering voor de oosterburen. In een nabij verleden was immers een ander volk in de periferie van het Europese krachtenveld – het Deense – de les gelezen en de kwestie rond Luxemburg en Limburg had de relatie met de Duitsers evenmin goed gedaan. De blik op het oosten was minstens dubbelzinnig. Duitsland was de potentiële agressor in vele oorlogsscenario's,

⁹⁵ Volgens artikel 1 lid 2 van het 'Reglement voor de Hoogere Krijgsschool' in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908). Het beschreven programma gold voor de cursus Krijgskundige Studiën. Voor de andere cursus Intendance Studiën – week het programma enigszins af. Zie met betrekking tot het praktische gedeelte van het studiejaar ook artikel 44 van hetzelfde reglement.

⁹⁶ Het 'Voorschrift voor de Hoogere Krijgsschool', opgenomen in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908). Zie artikel 14 waarin de grondslagen van de onderwijsmethode kernachtig worden samengevat.

maar eveneens op militair gebied een lichtend voorbeeld én de belangrijkste leveranciers van veld- en kustartillerie. In de lokalen van de krijgsschool zorgde de beeldvorming rond de Franse en Duitse militaire scholen, parallel met diplomatieke houding van beide landen, voor stof tot nadenken.

De behandeling van dit soort thema's vergde een open sfeer. Het ging immers bij deze materie niet alleen om zuiver wiskundige militair-technische vraagstukken. De discussies lagen onvermijdelijk ook op een hoger analytische niveau, waarbij niet zelden meningen of een referentiekader een grote rol speelden. De leerlingen op de HKS vormden geen doorsnede van de Nederlandse bevolking, maar representeerden desondanks hun eigen, specifieke achtergrond in het debat over deze thema's. Aan de verschillende opvattingen over hiërarchie, neutraliteit, nationalisme, de voorliefde voor andere naties of 'volksweerbaarheid' lagen steeds verschillende persoonlijke politieke, maatschappijbeschouwelijke en zelfs biologische beginselen ten grondslag. De polariteit binnen het officierskorps was weliswaar niet groot, maar toch voldoende voor factievorming binnen de krijgsmacht. Een opleiding die was geschoeid op een wetenschappelijke leest, moest daarvoor ruimte bieden. Het reglement van de HKS onderschreef die gedachte, niet alleen voor de leerlingen, maar evenzeer met betrekking tot de relatie tussen de docenten en de directeur van de krijgsschool en tussen de docenten onderling.⁹⁷ De militaire hiërarchie werd ter wille van het onderwijsdoel opengeboken: een vrijere omgang tussen de rangen – allen behoorden tot het officierskorps – maakte een meer hoogstaande discussie mogelijk, legitimeerde een kritische houding ten opzichte van de aangeboden lesstof en bood de noodzakelijke ruimte voor de ontwikkeling van de gewenste zelfstandigheid van de leerlingen.

Het stelsel van toetsingen sloot aan bij de principes van de opleiding. Het was uiteraard de bedoeling dat de leerlingen een gedegen kennis van het militaire vak opbouwden teneinde naar behoren te kunnen functioneren in staffuncties. Specialisatie op het gebied van een wapen paste binnen de organisatie van de krijgsmacht, maar de samenwerking tussen de verschillende wapens – de 'verbonden wapens' – vereiste een bredere kennis: een officier van de infanterie moest ook het nodige weten van artillerie- en cavalerietactiek en omgekeerd. Die kennis over verschillende wapens en dienstvakken en kennis over geodesie, strategie en tactiek, krijgsgeschiedenis, juridische aspecten van oorlogvoering, logistiek of de versterkingskunst, werd getoetst door middel van schriftelijke examens en bij praktische oefeningen op de kaart of, tijdens detacheringen, in het veld. Deze toetsingsvormen boden de docenten voldoende gelegenheid om de voortgang van de leerling-officieren voor wat betreft hun theoretische en praktische vaardigheden te beoordelen. Toch was kennis alleen niet voldoende voor een succesvolle studie aan de HKS. Een overgangs- of eindexamen bestond niet. In plaats daarvan boog een commissie zich aan het einde van een studiejaar over de dossiers van de leerlingen. De voorzitter van de commissie was de directeur van de HKS, de docenten waren de commissieleden. Vlijt, toewijding en 'geschiktheid' waren voor deze commissie, uiteraard naast de beter meetbare resultaten van een leerling, de voornaamste toetsingsnormen.⁹⁸ IJver en de toewijding van de leerling-officieren waren redelijk goed te controleren. De kwaliteit en de kwantiteit

⁹⁷ Artikel 15 van het 'Voorschrift voor de Hoogere Krijgsschool', in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

⁹⁸ Artikels 21 tot en met 28 van het 'Voorschrift voor de Hoogere Krijgsschool', in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

van de uitgevoerde studieopdrachten en praktische oefeningen was hiervoor een prima richtsnoer.

De toetsing van de 'geschiktheid' van de leerlingen – wat wil zeggen: de geschiktheid voor de stafdienst en als hogere officier – liet, door het subjectieve karakter van deze norm, enige ruimte voor een vrije interpretatie door de commissie. Het is aannemelijk, of zelfs moeilijk te ontkennen, dat de heren officieren van de examencommissie een beeld van zichzelf als officier, en daardoor van aspirant-stafofficieren, voor ogen hielden. Een associatie met een *esprit de corps* wellicht, een idee over leiderschap, over beschaafdheid en ontwikkeling, een idee over het karakter van 'de' officier, misschien zelfs over stand en familie, maar in elk geval een waardering van de leerling-officieren op basis van moeilijk te kwantificeren en even moeilijk te controleren criteria. Elk afzonderlijk lid van de commissie kon normen accentueren die hijzelf belangrijk vond en aan andere normen minder waarde toekennen, net zoals het hem goeddunkte in het belang van de beoordeling én, zeer waarschijnlijk, in overeenstemming met zijn eigen beeld van een officier. Wie een nieuw lid toelaat tot zijn eigen groep hoedt zich per slot van rekening voor de homogeniteit en herkenbaarheid van de groep waartoe hij zich rekent. De uitslag van de commissie – de eindbeoordeling van de leerling – was een resultante van de meningen binnen de toetsingscommissie, waarbij ongetwijfeld die van de directeur wat zwaarder woog. Echter, de opvattingen over het officierschap zullen binnen de commissie weinig uitwaaien, zodat het eindoordeel meestal algemeen gedragen werd. Zo was de toetsingscommissie, na de KMA, het carrièreverloop van een officier en de toelatingscommissie van de HKS het laatste institutionele filter voor stafofficieren. Nadat de commissie zijn werk had gedaan, werden de inspecteur van het militaire onderwijs en de minister van Oorlog van de uitslagen op de hoogte gebracht. Zij moesten hun fiat geven aan de besluiten van de commissie.

Na de HKS mocht een officier zich rekenen tot een ander slag van militairen en zelfs tot een ander slag van officieren, tot de bloem van de natie desnoods. Maar in de negentiende eeuw was het ancien regime grotendeels verdwenen. De officier die afstudeerde aan de HKS had dit, ondanks de wat subjectieve ogende toetsingsvormen, toch vooral aan zichzelf te danken. Studeren aan de HKS behoeft ook een gave, maar werken met 'vlucht en toewijding' was een keuze. Het kwam de leerling-officieren niet bepaald aanwaaien. Het was drie jaar lang hard werken, veel reizen en weinig vakantie. Er stond een financiële vergoeding tegenover en, na de studie, een goede kans op respectabele functies binnen de krijgsmacht. Dit laatste gold zeker als er een stage bij de generale staf mogelijk was, iets dat alleen de 'beste oud-leerlingen der Hoogere Krijgsschool' was gegund.⁹⁹

Luitenant Muller Massis betrad op 1 november 1896 het gebouw van de HKS aan de Nieuwe Uitleg en met hem een collega van het Regiment Grenadiers en Jagers, luitenant J.G. Seelig, alsmede J.A.N. de Laruwier Kraat, H.L.G. Doorleber, H.M.J. Sark, jonkheer T.H. Röell, E.F. Insinger en A.W.G.J. de Keizer.¹⁰⁰ De acht luitenants werden welkom geheten door de docenten en de directeur van de HKS, luitenant-kolonel H.J. Plantenga. Daarna begon de studie. Hoe het de studenten verliep, hoe zij door hun docenten en de directeur werden beoordeeld is niet in detail bekend, maar in het jaarverslag van het studiejaar 1896-1897 vermeldde de directeur dat alle leerlingen waren overgegaan

⁹⁹ Geciteerd uit: Bevaart, *De Gouden Zon*, 61.

¹⁰⁰ 'Algemeene order voor het leger, IIIe Afdeling, no. 112, Den Haag, 27 juli 1896', in *Recueil militaire* (Den Haag 1896) en NA, Archief van de Hogere Krijgsschool en voorgangers (1868) 1891-1940, toegang 2.13.53, inv. nr. 163: Jaarverslagen 1896-1897.

naar het tweede studiejaar.¹⁰¹ Daarvoor hadden de leerlingen van de cursus Krijgskundige Studiën zich, naast in het paardrijden, bekwaamd in de vakken geodesie, militaire aardrijkskunde en statistiek, strategie en krijgsgeschiedenis, tactiek, leer van het krijgswezen, militaire gezondheidsleer, staatswetenschappen, artilleriewetenschap en de versterkingskunst.¹⁰² Bij gebrek aan recente krijgshistorische voorbeelden uit de vaderlandse geschiedenis lag tijdens de cursus de nadruk sterk op buitenlandse oorlogen, waaronder natuurlijk de Frans-Duitse Oorlog. De Nederlandse landsdefensie kwam alleen in hypothetische vraagstukken en oefeningen aan de orde, bijvoorbeeld bij de 'oefeningen op de kaart'.¹⁰³ Na het theoretische onderdeel van de studie wordt het in mei 1897 tijd voor de detacheringen. In het brievenboek van de krijgsschool werd genoteerd dat op 30 april hiertoe de nodige marsorders aan de leerlingen werden uitgereikt.¹⁰⁴ De detachering eindigde op 30 september. Waarheen Theo werd gezonden is onbekend: hij was een gehuwde officier, dus misschien was hem een plaats dichtbij of zelfs in Den Haag gegund zodat hij in elk geval tijdens het weekend bij zijn vrouw en kinderen kon zijn.

Na de detachering kregen de leerlingen een maand voor zichzelf. Sommigen leerlingen namen die gelegenheid te baat om een buitenlandse reis te ondernemen. Onder hen was ook luitenant Muller Massis. Op 1 oktober 1897 diende hij bij de directeur van de HKS Plantenga was inmiddels vervangen door luitenant-kolonel H.P. Staal een verzoek in voor een verlof. Theo wilde twee weken naar Parijs. De directeur stuurde het verzoek door naar de garnizoenscommandant van Den Haag. Deze gaf zijn akkoord en op 12 oktober vertrok Theo, al dan niet met zijn gezin, naar de Franse hoofdstad.¹⁰⁵ Over het doel van de reis geeft het verlofverzoek geen inlichtingen. Theo zal zeker de beroemde monumenten en musea in de metropool bezocht hebben of een markante verschijning zoals de nog geen tien jaar oude Eiffeltoren. Een militair met enig historisch besef kan tijdens een bezoek aan Parijs waarschijnlijk ook niet om het graf van Napoleon Bonaparte in het Hôtel des Invalides heen of, vlak daarnaast gelegen, dat van Sébastien le Vauban. Toch zal de reis in het teken hebben gestaan van Theo's studie. De veldslagen en belegeringen uit de Frans-Duitse Oorlog werden op de cursus vaak als voorbeeld en studieonderwerp aangehaald, dus een bezoek aan Parijs was de ideale gelegenheid om het toneel van het beleg van Parijs in het terrein te bestuderen. Een dergelijk bezoek gaf veel meer reliëf aan de theoretische stof en de kaarten over de in januari 1871 beklonken eindstrijd tussen het Franse keizerrijk en de Duitse bondsstaten. De littekens van het beleg en de Commune van Parijs waren na drie decennia grotendeels verdwenen, maar aan herinneringsplaatsen was geen gebrek. De kring van forten en batterijen rond de stad bood tastbare overblijfselen om de gebeurtenissen van dertig jaar geleden in gedachten te reconstrueren. Een voettocht langs deze forten concretiseerde de lesstof van de HKS en scherpte het beeld dat zich door kaarten, prenten en wellicht foto's van de strijd had gevormd. Na veertien dagen wachtte de terugreis

¹⁰¹ NA, Archief van de Hogere Krijgsschool en voorgangers (1868) 1891-1940, toegang 2.13.53, inv. nr. 163: Jaarverslagen 1896-1897.

¹⁰² Artikel 12 van het 'Voorschrift voor de Hoogere Krijgsschool', in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

¹⁰³ Bevaart, *De Gouden Zon*, 64 en 65.

¹⁰⁴ NA, Archief van de Hogere Krijgsschool en voorgangers (1868) 1891-1940, toegang 2.13.53, inv. nr. 199: Agenda's 08-10-1894 tot 01-01-1898, no. 99.

¹⁰⁵ Idem, no. 294.

naar Nederland. De trein vertrok vanaf Gare du Nord en voerde hem langs Brussel waar op dat moment een wereldtentoonstelling werd gehouden. Op 25 oktober is Theo terug in Den Haag, juist op tijd voor het volgende studiejaar.

Het tweede studiejaar aan de HKS kende ongeveer hetzelfde programma als het eerste. De vakken geodesie, leer van het krijgswezen en militaire gezondheidsleer werden verruild voor het vak stafdienst en legerverpleging.¹⁰⁶ Daarnaast volgde Theo gedurende dit studiejaar het vak Duits. Talen werden facultatief aangeboden en slechts de helft van de leerlingen van de cursus Krijgskundige Studiën maakte in het studiejaar 1897-1898 gebruik van deze mogelijkheid om zich verder te bekwamen in het Frans, Engels of Duits.¹⁰⁷ Van begin mei tot eind september werd Theo gedetacheerd bij het derde regiment Huzaren. Dit cavalerieregiment was gelegerd in Den Haag.¹⁰⁸ Op 1 november 1898, na een maand verlof, begon Theo aan zijn laatste studiejaar. De inhoud van het lesprogramma verschoof verder naar de strategische en tactische kant van de krijgskunde, terwijl tevens onderricht werd gegeven in 'oorlogspolitiek en -gebruiken'. Het laatste jaar werd niet afgesloten met een detachering, maar met een reeks excursies, bezichtigingen en praktische oefeningen. Andere jaren bezochten de leerlingen ondermeer marineschepen, verdedigingswerken en schietterreinen door het gehele land. Daarnaast woonden ze oefeningen van verschillende wapens en dienstvakken bij om de militaire kennis zo breed mogelijk te ontwikkelen. Uiteraard lag bij deze bezoeken de nadruk op de bestudering van de stafdienst. Het is niet te reconstrueren hoe het programma van Theo's klas er in 1899 uitzag. Het spreekt echter voor zich dat zij in de maanden mei tot en met september hun tijd op soortgelijke wijze besteedden. En dat betekende: veel reizen, veel in het veld onder oefenende troepen, observeren en noteren, uitwerken en bespreken. Het was waarschijnlijk een drukke tijd. Van de leerlingen werden nog steeds werkstukken en rapportages verlangd. Het was waarschijnlijk ook een periode die werd gewaardeerd door de leerlingen. Tijdens hun detacheringen in voorgaande studie jaren brachten zij al die maanden bij één onderdeel door en dat betekende, naast oefeningen in kleinere of grotere verbanden, toch ook vijf maanden sleur van het kazerneleven. In het praktische gedeelte van het laatste studiejaar was er meer dynamiek, meer afwisseling en steeds iets nieuws.

Die periode verliep voor Theo echter anders dan verwacht. Tijdens de eerste drie maanden draaide hij nog mee met het programma, maar eind juli wachtte hem een buitenlandse reis. Helaas ging het niet om een vakantie, noch om een studiereis naar voormalige slagvelden. Zijn vrouw kampte met haar gezondheid. Johanna kreeg van haar arts het advies om te herstellen en aan te sterken in een kuuroord. Waarschijnlijk had dit alles te maken met een trieste gebeurtenis van twee maanden eerder: Isaac Bolman, de vader van Johanna, was op 3 mei overleden.¹⁰⁹ Dit moet Johanna

¹⁰⁶ Artikel 12 van het 'Voorschrift voor de Hogere Krijgsschool', in de *Regeling van de Hogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

¹⁰⁷ NA, Archief van de Hogere Krijgsschool en voorgangers (1868) 1891-1940, toegang 2.13.53, inv. nr. 163: Jaarverslagen 1897-1898. Er werden ook taalcursussen aangeboden voor de officieren van het KNIL.

¹⁰⁸ Beschikking minister van Oorlog, IIe Afdeling, no. 56, Den Haag, 31 oktober 1898, in *Recueil militaire* (Den Haag 1898) en Ringoir, *Vredesgarnizoenen*. De nodige marsorders werden op 30 april aan de leerlingen verstuurd, volgens: NA, Archief van de Hogere Krijgsschool en voorgangers (1868) 1891-1940, toegang 2.13.53, inv. nr. 199: Agenda's 01-01-1898 tot 29-27-1901, no. 114.

¹⁰⁹ CBG, Dossier Muller Massis, Collectie Regt. Bijlage 'Vragenlijst betreffende de genealogie der familie Muller Massis' bij de brief van T.F.J. Muller Massis aan W.M.C. Regt. 20 december 1908.

zo hebben aangegrepen dat zij hierdoor last kreeg van fysieke of psychische problemen. Een verblijf van twee maanden in het kuuroord Tabarz in Thüringen kon dat volgens haar arts verhelpen. Theo vroeg op 18 juli verlof aan bij de directeur van de HKS. Staal zond op dezelfde dag het verzoek door naar de garnizoenscommandant van Den Haag en naar de inspecteur van het militaire onderwijs. Vanwege de duur en de reden van het verlof verwittigde de inspecteur het departement van Oorlog van het verzoek. Het fiat voor het verlof met behoud van het traktement kwam op 25 juli. Het Koninklijk Besluit volgde twee dagen later. Theo en Johanna vertrokken op 28 juli.¹¹⁰ Misschien konden de achtjarige Dirk en de driejarige Helena mee naar Duitsland.

Van de terugkeer van Theo bij de HKS werd geen gewag gemaakt. Als Theo en Johanna inderdaad twee maanden in de heilzame omgeving van Tabarz verbleven, dan waren zij omstreeks eind september weer terug in Nederland. Theo had hierdoor een fors deel van de 'praktische oefening' in het laatste studiejaar gemist. Dit lijkt, noch voor examencommissie van de HKS, noch voor de inspecteur van het militaire onderwijs of de minister van Oorlog, een reden geweest te zijn om luitenant Muller Massis een positief studieresultaat te ontzeggen. De examencommissie meende blijkbaar voldoende bewijs van Theo's kunnen te bezitten om in gunstige zin over zijn toekomst te beslissen. De rapportages en werkstukken van twee maanden praktijkervaring en excursies zouden die uitkomst niet kunnen veranderen. Misschien moest Theo, voorzover hij dat nog niet in Tabarz had gedaan, in oktober nog het een en ander afronden, maar daarna kwam voor hem een einde aan zijn studietijd bij de HKS.¹¹¹

Op de ochtend van woensdag 1 november was niet het gebouw van de HKS aan de Nieuwe Uitleg zijn doel, maar wederom, na lange tijd, de Oranjekazerne aan de Mauritsweg. Hij vervoegde zich op die dag weer bij het eerste bataljon van het Regiment Grenadiers en Jagers.¹¹² De viering van het zeventigjarig bestaan van het regiment was aan Theo voorbij gegaan. De festiviteiten vielen enige dagen na het overlijden van zijn schoonvader. Hoewel hij zich waarschijnlijk wel even los had kunnen maken van zijn verplichtingen bij de HKS, leek het hem niet gepast om de revue van het regiment, de muziekvoorstelling van de Koninklijke Militaire Kapel en de andere feestelijkheden bij te wonen. Zijn plaats bij het officiersdiner bleef leeg.¹¹³

'Bij het Korps terug' en een vreselijk verlies

De laatste twee maanden van 1899 brachten weinig opzienbarende gebeurtenissen teweeg. Bij het regiment werd geoefend, geëxerceerd en nieuwe miliciens opgeleid. Het was *business as usual*. Na de millenniumwisseling en vooral gedurende de eerste vijf jaren van de twintigste eeuw leek Theo's leven echter in een kortstondige stroomversnelling terecht te komen.

¹¹⁰ NA, Archief van de Hogere Krijgsschool en voorgangers (1868) 1891-1940, toegang 2.13.53, inv. nr. 199: Agenda's 01-01-1898 tot 29-07-1901, respectievelijk nos. 198 en 211, waarin de correspondentie omtrent de verlofaanvraag. Het Koninklijk Besluit is van 27 juli 1899, no. 50.

¹¹¹ In tegenstelling tot andere jaren vermeldde directeur Staal in het jaarverslag van de HKS voor het studiejaar 1898-1899 niet hoeveel leerlingen van het derde studiejaar waren geslaagd. Het is wel zeker dat luitenant Muller Massis slaagde, want hij liep later stage bij de generale staf als 'oud-leerling van de HKS' en is tussentijds niet meer gedetacheerd geweest bij de krijgsschool.

¹¹² NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis). Dit soort informatie is tevens te vinden in de meergenoemde *Naam- en ranglijst* enz. en de *Staatsmanak van het Koninkrijk der Nederlanden*.

¹¹³ *Gedenkboek der feestviering van het 70-jarig bestaan der Bataljons Grenadiers en Jagers 1829-1899, met programma en tafelindeling* (Den Haag z.j.).

In juli 1899 rommelde het weer onder de arbeiders in de haven Rotterdam. Ditmaal waren het de slepers die hun ongenoegen ventileerden. Er was onenigheid ontstaan tussen de Federatie voor Transportarbeiders en de directeuren van de sleepbootmaatschappijen, waarbij de eerste partij de achterban mobiliseerde om de standpunten te verhelderen. Het kwam tot stevige ongeregeldheden, vooral tussen stakers en werkwilligen. Dit was begin juli. De burgemeester had direct de hulp ingeroepen van de mariniers in de kazerne aan het Oostplein en twee dagen later, op 8 juli, waren zij nog aangevuld met eenheden infanterie en cavalerie. Het bleef echter onrustig. De werkwillige arbeiders vonden bewaakt logies op schepen in de haven en het kleine detachement mariniers had er zijn handen vol aan om de sleepdiensten in de haven – vooral voor binnenvaartschepen – aan de gang te houden. Er zou geschoten worden als de stakers de werkwillige slepers zouden hinderen in hun werk. De sfeer was grimmig. De burgemeester F.B. s'Jacob begreep dat de politie en de mariniers zonder hulp een zware taak wachtte indien de staking zou escaleren. Hij vroeg om militaire bijstand uit Den Haag. Daarop vertrok onder leiding van een majoor een detachement van 120 grenadiers op de achttiende naar Rotterdam. De grenadiers werden eerst gehuisvest in het Landverhuizershotel aan de Wilhelminakade, maar werden later overgebracht naar loodsen van de NASM¹¹⁴. De officieren, waaronder luitenant Muller Massis¹¹⁵ vonden een onderkomen langs de Nassaukade op de ss. Amsterdam, een schip van de NASM.¹¹⁶

Inmiddels was er tevens een detachement van pontonniers het militaire contingent komen versterken, maar tegen het einde van juli werd het rustiger in de haven. Burgemeester s'Jacob meende het met minder mankracht af te kunnen en zond, in overleg met de bevelhebber van de eerste Militaire Afdeling generaal-majoor J.G.F. van Houtum, een deel van de troepen terug naar de kazerne. Het detachement grenadiers was op 25 juli terug in Den Haag. Zij kwamen aan op het station Hollands Spoor. Daar wachtte hen een welkom door generaal-majoor Van Houtum en de Jagermuziek¹¹⁷. Van Houtum hield nog een toespraak. In 1905 schreef J.C. Wagner over deze actie '*tot daden kwam het niet*'.¹¹⁸ En zo was het geweest, maar op de dag dat de grenadiers weer in Den Haag aankwamen vielen onder de stakers enkele gewonden te betreuren: enkele mariniers die een sleep van drie binnenvaartschepen escorteerden hadden op hen geschoten. De sleep voer 's nachts ter hoogte van Dordrecht. Stakende slepers wilde de sleep hinderen en voeren met hun bootje 'Anton en Irene' langs. De mariniers meenden dat de stakers aan boord wilden komen en volgens de uitgegeven instructie moesten zij in dat geval enkele waarschuwingsschoten lossen om de stakers op andere gedachten te brengen. In het duister ontstond verwarring, er viel een schot en kort daarop nog enkele. Vier stakers werden verwond door het vuur van de mariniers.¹¹⁹ De pers en het publiek doken op het voorval, maar aan Theo ging dit alles voorbij.

Enkele dagen eerder trok plotseling een zwarte schaduw over de familie Muller Massis. Op

¹¹⁴ D.i. de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaartmaatschappij, de latere Holland-Amerika Lijn.

¹¹⁵ Naast hem en de commandant van het detachement, majoor waren dit de eerste-luitenants Latour, Brantsma en Van Meurs. Zij en Muller Massis waren de sectiecommandanten.

¹¹⁶ Van der Wal, '*Of geweld zal worden gebruikt!*', 214 en Wagner, *Een kwart eeuw*, 59.

¹¹⁷ Het muziekkorps van de Jagers.

¹¹⁸ Wagner, *Een kwart eeuw*, 59.

¹¹⁹ Van der Wal, '*Of geweld zal worden gebruikt!*', 215 en 216.

zaterdag 21 juli overleed Theo's broer Justinus¹²⁰ in zijn woonplaats Amsterdam. Just – zoals zijn collega's hem kenden – was negenentwintig jaar oud, net verloofd en in de bloei van een verwachtingsvol leven. Deze trieste tijding kwam geheel onverwacht. Justinus' dood kwam 'na een korte onsteldheid' van slechts enkele dagen, als gevolg van eene ingewandsaandoening'.¹²¹ Ooit had hij dezelfde weg als zijn vader gekozen, maar 'zooals het in de regel gegaan is met een ieder, die, in welke carrière dan ook, in het leven iets presteert, reeds in de vroege jeugd de kiem tot die prestatie is gelegd en de drang in de richting dier carrière wordt gevoeld, zoo bleek al spoedig dat de heer Muller Massis zich niet ter vervulling van het ambt van zijn vader geroepen voelde'.¹²² Deze observatie was afkomstig van Justinus' vriend en collega Carl Corvey, die in *De Kampioen* een necrologie schreef. Tijdens zijn studie op het Nijmeegse gymnasium begreep Justinus dat hij niet in de wieg was gelegd als predikant. Na zijn studie verhuisde Justinus naar Amsterdam en spoedig daagde hem een ander bestemming: het journalistieke vak. Zijn voorliefde voor sport in het algemeen en de wielersport in het bijzonder brachten hem op het pad van de sportjournalistiek. Hij ontpopte zich als een ware propagandist voor sport en het wielrijden, 'om de malle vooroordelen tegen een zoo bij uitstek gezonde, het lichaam ten goede komende ontspanning uit den weg te ruimen'¹²³ en zijn voorliefde bracht hij graag in verband met zijn met vaderlandse gevoelens 'omdat het zijne waarachtige overtuiging was, dat lichaams oefening in de open lucht den mensch sterker maakt in den grooten strijd des levens, en dat de Nederlandsche staat [...] slechts wel kan varen bij een krachtige lichaamsontwikkeling van het tegenwoordige geslacht'¹²⁴. Sport was in de ogen van Justinus geen recreatie alleen: het had een doel en zelfs een hoger doel. Het ging hem om 'volksweerbaarheid', om de kracht van de natie om zichzelf te verbeteren, te versterken en te verdedigen. Deze koppeling tussen sport en nationalisme was Justinus' generatie niet vreemd en zijn geschriften vonden waarschijnlijk weerklank en instemming onder zijn publiek.¹²⁵ Uiteindelijk werd hij directeur-redacteur van *Het Nederlandsche Dagblad*. Het dagblad werd opgericht en gedragen door enkele leden van de Christelijk-Historische Kiezersbond. Justinus was eveneens actief in deze bond.¹²⁶ Hij werd wel genoemd als één van de mede-oprichters van deze krant.¹²⁷ Een fatale ziekte bracht een abrupt einde aan zijn journalistieke loopbaan.

De begrafenis van Justinus was op zaterdag 25 juli. Op die dag kwam het detachement van het Regiment Grenadiers en Jagers weer terug in Den Haag, maar het is aannemelijk dat Theo al een paar dagen eerder werd teruggeroepen, waarschijnlijk kort na de aankomst van het detachement in Rotterdam. De rouwstoet vertrok vanaf de woning van Justinus aan de Ceintuurbaan 217 in

¹²⁰ Dit was de roepnaam van C.M.J. Muller Massis (Lienden, 3 oktober 1870 – Amsterdam, 21 juli 1900).

¹²¹ *Nieuws van de Dag*, 23 juli 1900 (CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG).

¹²² C. Corvey, 'Catharinus Marie Justinus Muller Massis. Karakterschets', in *De Kampioen*, 3 augustus 1900 (CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG).

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *De Kampioen*, 27 juli 1900 (CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG).

¹²⁵ C.M.J. Muller Massis schreef niet alleen in kranten en tijdschriften. Over zijn geliefde onderwerpen – gymnastiek en wielersport – wijdde hij eveneens enkele boekjes. Van zijn hand verschenen ondermeer *Een weerbaar volk* (Schiedam 1900) waarvoor A.L.W. Seyffardt een inleiding schreef, *Spel of gymnastiek?: een woord naar aanleiding van de oprichting der Vereeniging 'Volksweerbaarheid'* (Amsterdam 1900), *Sport, gymnastiek en school* (Amsterdam 1900) en, samen met Carl Corvey, *Opstellen over sport* (Amsterdam 1900).

¹²⁶ Op enig moment werd hij secretaris van de Christelijk-Historische Kiezersbond. Volgens: *Nieuws van de Dag*, 23 juli 1900 (CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG).

¹²⁷ Diverse artikelen in de knipselverzameling CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG.

Amsterdam. De correspondent van *Het Nederlandsche Dagblad* verhaalde: '*Hedenmorgen te 6 uur is het lijk per as uit Amsterdam naar Utrecht vervoerd om aldaar te worden bijgezet in het familiegraf. De heeren T.F.J. Muller Massis, luitenant van het Regiment Grenadiers en Jagers, en Van Panthaleon baron van Eck, resp[ectievelijk] broeder en oom van den ontslapene, deden den doode uitgeleide tot buiten Amsterdam. Met een rijken schat van bloemen beladen, bereikte de lijkwagen te half twaalf het kerkhof*'.¹²⁸ Op de begraafplaats aan de Utrechtse Gansstraat had zich tegen die tijd een groot aantal belangstellenden verzameld rond de groeve. Onder hen waren Justinus' familie, vrienden, een schare collega's en oud-collega's uit de journalistieke wereld en vertegenwoordigers van organisaties waarvoor Justinus zich bij leven had ingespannen. Justinus' oom, IJsbrand Muller Massis droeg een gedicht voor en '*met diepe ontroering hoorden vervolgens de omstanders het laatste woord van afscheid aan, dat dr. D.G.W. Muller Massis uit Groesbeek zijn overleden zoon toesprak. De grijze predikant sprak van de diepe droefheid, waarmede dit verlies het ouderlijk huis vervulde, maar "Uw wil geschiede", was het woord van berusting, waarin de dienaar des Heeren zijn troost vond*'.¹²⁹ Tot besluit van zijn afscheidsrede ging D.G.W. Muller Massis het gezelschap voor in gebed. Het laatste woord was aan Theo. Hij bedankte allen die zijn broer de laatste eer bewezen voor hun komst en hun steun aan de familie.¹³⁰

De dagelijkse bezigheden bij het regiment in de Oranjekazerne leidden af van het verdriet. Eind augustus werd Theo benoemd tot adjudant van de staf het eerste bataljon. Het was de eerste vrucht van zijn opleiding bij de HKS.¹³¹ Rond dezelfde tijd kwam de sjah van Perzië op statiebezoek naar Nederland, waarbij uiteraard voor de grenadiers een rol als erewacht was toegedacht.¹³² Het najaar werd besteed aan de opleiding van miliciens en de oefening van alle troepen. Op 18 december werden de officieren van het Regiment Grenadiers en Jagers voorgesteld aan Hendrik van Mecklenburg-Swerin. Deze audiëntie hield verband met de verloving van Wilhelmina en Hendrik op 16 oktober. Twee maanden later, op 7 februari 1901, trad Wilhelmina met Hendrik in het huwelijk. Het huwelijk vond plaats in Den Haag. In de Oranjekazerne naderde deze nationale feestdag niet onopgemerkt. In de aanloop naar het koninklijke huwelijksfeest zal het een drukte van belang zijn geweest in de lokalen en de binnenplaats van de kazerne. Uniformen en uitrustingsstukken werden tot in de puntjes verzorgd. De appèlplaats was nog meer dan anders het toneel van exercerende militairen, die oefenden, oefenden en nog eens oefenden. Door het 'koninklijke' regiment kon niets aan het toeval worden overgelaten, want op 7 februari werd het optreden van het regiment gadeslagen door de koninklijke familie, hoogwaardigheidsbekleders uit binnen- en buitenland en het toegestroomde publiek.

's Avonds werd het koninklijke huwelijksfeest in stijl voortgezet. Voor de officieren van het Regiment Grenadiers en Jagers was in de Nieuwe of Littéraire Sociëteit De Witte een groots banket

¹²⁸ *Het Nederlandsche Dagblad*, 25 juli 1900 (CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG).

¹²⁹ *Het Nederlandsche Dagblad*, 25 juli 1900 (CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG).

¹³⁰ De informatie over de begrafenis is afkomstig van verschillende artikelen in de knipselverzameling CBG, Dossier Muller Massis, Collectie CBG.

¹³¹ Bij Koninklijk Besluit nr. 27 van 29 augustus 1900. Volgens: NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

¹³² Wagner, *Een kwart eeuw*, 59 en NA, Archief van de generale staf (algemeen hoofdkwartier) 1813-1914, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 197.

georganiseerd. Op deze donkere winteravond – het vroom licht – ratelden de koetsen af en aan over de straatstenen van het Plein. De heren officieren in groot tenue, vergezeld door hun dames, gekleed in avondtoilet, bestegen de trappen van het sociëteitsgebouw. Uit Sociëteit De Witte straalde het gele licht van gaslampen en kaarsen. In de gangen en zalen weerklonk beschaafd geroezemoes, het ruisen van japonnen, de klikken van hakken en het zachte gerinkel van sabels. De kleurige uniformen, bezet met kwasten van bouillons, epauletten en galons van gouddraad, de kolbakken en talpa's: de officieren verschenen in vol ornaat. Net als de buitenlandse gasten, want er werd gedineerd met de officieren van het Groszherzoglich Mecklenburgische Füssler-Regiment nummer 90 en het Garde-Jäger Batallion uit Duitsland. In de laatstgenoemde eenheid was de bruidegom, prins Hendrik, formeel in actieve dienst als eerste-luitenant en in de andere eenheid was prins Hendrik luitenant à la suite.¹³³

Meesterproef: bij de generale staf

Voor Theo was het koninklijke huwelijk voorlopig het laatste grote evenement bij het regiment, want hogerop in de legerhiërarchie was zijn naam gevallen als kandidaat voor een stage bij de generale staf. Tot die tijd was 1901 als andere jaren. De nieuwbakken miliciens kregen hun opleiding en er werd geoefend, zoals in juni op het schietkamp De Harskamp en in augustus het legerkamp bij Zeist. Als pelotonscommandant had Theo nog intensief contact met de troepen.¹³⁴ Sinds zijn benoeming tot adjudant van het eerste bataljon was dat minder geworden. Als adjudant behoorde hij tot de bataljonsstaf. De 'gewone soldaat' kwam alleen op het stafkwartier van het bataljon als hij óf iets heel goed óf iets heel slecht had gedaan. In de komende jaren zou het contact met de manschappen en onderofficieren nog minder worden, maar tegen de tijd dat zijn stage bij de generale staf begon, had Theo wel bijna vijftien jaar ervaring als pelotonscommandant, dus hij was goed bekend met het wel en wee van de lagere rangen. Theo's loopbaan zou echter anders verlopen dan die van het gros van de officieren. Terwijl andere officieren tergend langzaam opklommen in de militaire hiërarchie, zwierf Theo van de ene naar de andere functie buiten die dwingende hiërarchie. Wel steeds in opgaande lijn, maar zelden langs de rechte weg. De rechte weg bleek in dit geval echter niet de snelste.

De stage – of detachering – bij de generale staf was ontstaan aan het einde van de negentiende eeuw.¹³⁵ Eén van de lastigste problemen voor de hogere legerleiding was de opgave om te bepalen welke officieren al dan niet geschikt waren voor een staffunctie. Het was met recht een opgave: welke officier was er geschikt om mensen te leiden in de strijd? En verder: welke officier was er geschikt om mensen te leiden in vredestijd? Inderdaad was de trage mobiliteit in de militaire hiërarchie voor de meeste officieren het onvermijdelijke toekomstperspectief. Tot 1901 was dat voor Theo niet anders: na de KMA vier jaar als tweede-luitenant en daarna vele jaren als eerste-luitenant. Sommige officieren werden na lange tijd nog kapitein, maar voor velen was dit het hoogst bereikbare. Wie

¹³³ Wagner, *Een kwart eeuw*, 61.

¹³⁴ Omstreeks 1901 bestond een peloton in het Nederlandse leger uit twee secties. Elke sectie bestond uit twee escouades van 25 man. Een pelotonscommandant gaf dus leiding aan 100 man. Een bataljon telde ongeveer 900 manschappen, verdeeld in vier compagnieën van elk twee pelotons.

¹³⁵ Het was een idee geweest van J.K.H. de Roo van Alderwerelt (1832-1878). Volgens P.G.G.M. Schulten, 'H.P. Staal (1845-1920)', in Teitler en Klinkert (eds.), *Kopstukken uit de krijgsmacht*, 271.

kapitein werd, had een keurige rang met een behoorlijke status, maar het vooruitzicht om daarna nog jaren tot aan het pensioen kapitein te blijven was niet voor een ieder erg motiverend. Maar het was niet anders: hogere rangen waren alleen voor de betere officier bereikbaar én het aantal betrekkingen in de rangorde nam snel af naarmate een officier hogerop kwam. Er waren nu eenmaal veel subalterne en aanmerkelijk minder hoofd- of zelfs opperofficieren nodig.¹³⁶ Bij een dergelijke verdeling van functies en rangen waren de persoonlijke kwaliteiten van een officier in hoge mate bepalend voor het plafond van een carrière. Voor de legerleiding was het voornaamste middel om de leden van het officierskorps op hun waarde te schatten de jaarlijkse beoordeling. Hiertoe werden tegen het einde van het jaar formulieren en instructies aan de commandanten van de eenheden en instellingen verzonden. De commandanten konden hierop de kwaliteiten of het gebrek daaraan kwijt, waarbij speciale aandacht werd gegeven aan de vraag of een officier al dan niet geschikt was voor de stafdienst.

Naast een positieve beoordeling was een geslaagde opleiding aan de HKS een voorwaarde om in aanmerking te komen voor de detachering en later, een functie bij de generale staf. Het was zeker niet zo dat een afgeronde studie aan de HKS automatisch tot een stage bij de legerleiding leidde. Goede cijfers waren een pré, maar een detachering werd door de chef van de generale staf alleen voor de beste leerlingen van de HKS in overweging genomen. Tenslotte was een succesvolle detachering de laatste stap op weg naar een staffunctie. Eerste-luitenant Muller Massis voldeed aan de voorwaarden. Hij had zijn studie aan de HKS met goed gevolg afgerond en waarschijnlijk werd hij positief beoordeeld door de commandant van het Regiment Grenadiers en Jagers.¹³⁷

In maart 1902 schreef A. Kool, dan chef van de generale staf, aan de inspecteurs van de artillerie, infanterie en het militaire onderwijs¹³⁸: *'Op het voetspoor van hetgeen in de vorige jaren is geschied, ligt het in mijn voornemen ook dit jaar aan den Minister van Oorlog het voorstel te doen voor een viertal officieren, die de Hoogere Krijgsschool met vrucht hebben bezocht, te mijnen burele te doen detacheren voor den tijd van één jaar [...] Onder anderen heb ik mijn oog laten vallen op kapitein D.G. van der Voort Maarschalk (2e Regiment Veldartillerie), eerste-luitenant J.C.C. Tonnet (1e Regiment Veldartillerie), eerste-luitenant A. Copes van Hasselt (KMA) en eerste luitenant T.F.J. Muller Massis (Regiment Grenadiers en Jagers).*¹³⁹ De chef van de generale staf (CGS) vroeg hiervoor toestemming aan de inspecteurs. De verschillende inspecteurs gaven, zonder de vier officieren te raadplegen, hun fiat en de CGS kon vervolgens zijn voorstel bij de minister van Oorlog, K. Eland indienen. De minister wees Kool nog op een kleinigheidje: Muller Massis en Tonnet waren beiden adjudant. Uit deze betrekking moesten zij ontslagen worden als de officieren besloten de stageplaats bij de generale staf te aanvaarden. Kool

¹³⁶ Zie ook noot 134. Het Nederlandse leger kende in 1901 negen infanterieregimenten. Een regiment werd geleid door een kolonel of een luitenant-kolonel. Elk regiment had (in vredetijd) vier infanteriebataljons en één vestingbataljon en derhalve vijf maal vier twintig compagnieën. Dus voor de infanterieregimenten waren negen kolonels of luitenant-kolonels nodig en, nog afgezien van stafofficieren, nota bene 180 kapiteins.

¹³⁷ Beoordelingsformulieren van Muller Massis werden niet in archieven aangetroffen. Ook van andere officieren zijn voorbeelden uiterst schaars. In het archief van de generale staf van de Koninklijke Land- en Zeemacht, 1813-1914 (NA, toegang 2.13.15.01) werden slechts enkele exemplaren aangetroffen.

¹³⁸ Een inspecteur is de administratief commandant van een wapen (bijvoorbeeld de infanterie, genie of artillerie) of dienstvak (bijvoorbeeld de geneeskundige dienst of het militaire onderwijs) van de krijgsmacht.

¹³⁹ NA, Archief van de generale staf (algemeen hoofdkwartier) 1813-1914, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 208: Chef van de Generale Staf (CGS) aan Inspecteurs der Artillerie, Infanterie en van het Militaire Onderwijs, Den Haag, 7 maart 1901.

legde vervolgens de kwestie voor aan de betrokken inspecteurs. Op 4 april volgde het antwoord van beide inspecteurs. De Inspecteur der Artillerie meldde dat eerste-luitenant Tonnet geen bezwaar had. De Inspecteur der Infanterie zond met een begeleidend briefje het bericht dat hij van Theo had ontvangen.¹⁴⁰ Theo schreef:

'Naar aanleiding van Uwen Excellenties schrijven d.d. 26 maart 1901 no. 24G heb ik de eer Uwe Excellentie te berichten, dat ik gaarne voor de in marge dezes genoemde detachering zou wenschen te worden aangewezen. Tegen de ontheffing uit mijne betrekking van Adjudant bestaan bij mij geene overwegende bezwaren.

*De Eerste-Luitenant Adjudant (get.) T.F.J. Muller Massis*¹⁴¹

De CGS kon daarna de minister uitsluitsel geven over de zaak. Het aardige was echter dat K. Eland dan inmiddels was afgetreden als minister van Oorlog. Het struikelblok was zijn ontwerp-Militiewet. De leden van de Tweede Kamer konden zich er niet in vinden. Vooral de duur van oefentijd van miliciens was een heet hangijzer. Eland wilde in beginsel een oefentijd van achtenhalve maand, maar onder druk de antirevolutionaire en oud-liberale facties, het leger én de koningin nam hij toch een oefentijd van twaalf maanden op in het wetsontwerp. Hij verdedigde andermans standpunt in de Kamer, maar na de stemming bleek dat hij zijn bureau kon leegruimen. Een krappe meerderheid in de Tweede Kamer wenste een korte oefentijd. De winteroefeningen werden toch al als weinig effectief beschouwd, maar het betekende eveneens een aardige bezuiniging op de defensiebegroting. De ontwerp-Militiewet bleef liggen tot er een opvolger voor Eland was gevonden. Dit werd Kool. Op 1 april gaf Kool zijn taken bij de generale staf over aan een plaatsvervanger en trad hij aan als minister van Oorlog. Het lukte generaal Kool wel om de Militiewet – inclusief de nodige wijzigingen – door de volksvertegenwoordiging te loodsen.¹⁴² Als minister beantwoordde Kool een brief die hijzelf enkele dagen eerder – toen nog als CGS – had verzonden. Hoe het ook zij, op 1 november konden Van der Voort Maarschalk, Tonnet, Copes van Hasselt en Muller Massis zich melden bij de generale staf voor een detachering van één jaar, 'onder de bevelen van de chef van de generale staf' zoals het heette. En de CGS? Dat was opnieuw generaal Kool. Twee maanden na zijn aantreden als minister trad het kabinet-Pierson af.

De doelstellingen van de detachering laten zich raden, maar informatie over de wijze waarop die vervolgens in de praktijk werden gerealiseerd is fragmentarisch. De stagiaires verkenden ongetwijfeld de gang van zaken bij de verschillende afdelingen op het stafbureau, maakten kennis met de werkzaamheden en procedures en proefden de sfeer bij de generale staf. Ze werkten mee aan de planning en organisatie van oefeningen of woonden die in het gezelschap van stafofficieren bij. Het is niet bekend of de vier stagiaires een specifieke taak kregen opgedragen, noch of zij bij bepaalde bureaus werden ingedeeld. Wel is bekend dat zij ieder een stageopdracht kregen en dat zij

¹⁴⁰ Respectievelijk NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 208: Inspecteur der Infanterie aan CGS, Den Haag, 4 april 1901.

¹⁴¹ Bijlage bij NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 208: Inspecteur der Infanterie aan CGS, Den Haag, 4 april 1901; T.F.J. Muller Massis aan CGS, Den Haag, 30 maart 1901.

¹⁴² Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 220-223.

in 1902 gevierden deel namen aan een oefening in de Nieuwe Hollandse Waterlinie en, enkele maanden eerder, aan een stafoefeningsreis in het noordwestelijke deel van de Veluwe. Verder is bekend dat de bij de generale staf gedetacheerde officieren vaak de opdracht kregen voor een zogenaamde 'spoedverkenning'.¹⁴³

Zo'n spoedverkenning in wezen een tactische verkenningreis was een bijzonder leermiddel. Het was de bedoeling dat een gedetacheerde officier op een zekere dag het bevel kreeg om zich terstond naar een bepaalde bestemming te begeven, om aldaar de tactische situatie in ogenschouw te nemen. De officier was volledig op zichzelf aangewezen. Hij diende zelf voor vervoer, logies en vivres te zorgen. De spoedverkenning was onverwacht, duurde enige dagen en het doel lag op een behoorlijke afstand van Den Haag. Verder diende de officier te paard te reizen.¹⁴⁴ Uiteraard werd na afloop een rapport verwacht. Ook Theo is wellicht op een verkenningreis gestuurd, maar daarover zijn geen stukken gevonden.¹⁴⁵

Er was in elk geval geen sprake van dat de vier officieren hun tijd verder alleen op het kantoor van de generale staf doorbrachten. Een jaarlijks terugkerende gebeurtenis was de stafoefeningsreis. Dit was geen oefening met troepen, maar alleen met een klein groepje stafofficieren. De troepen kwamen alleen op papier voor. De deelnemende officieren werden in twee partijen verdeeld¹⁴⁶ en speelden een vooropgezet oorlogsscenario in het veld na. Het ging om de oefening van staftaken, dus om zij het virtuele offensieve of defensieve manoeuvres, de planning van artillerie-inzet, van logistieke operaties en het opstellen van de nodige orders. De strijd vond plaats op de kaart, maar anders dan bij de zogenaamde 'oefeningen in op den kaart', betraden de officieren wel het eigenlijke strijdtoneel. Een stafoefeningsreis duurde enkele dagen, dus er diende het nodige georganiseerd te worden. In elk geval moesten de heren officieren 's nachts ergens slapen en drie keer per dag eten. Op de oefeningsdagen werd veelal per paard gereisd, dus de paarden van de bereden officieren moesten op transport. Voor de onberedenen werden van rijkswege officierspaarden ter beschikking gesteld. Verder ging er een aantal paardenverzorgers mee op reis. Kapitein H. Kemper van de generale staf organiseerde deze zaken voor tal van stafoefeningen en zo ook in 1902. Hij verzorgde het veevervoer per spoor vanuit de garnizoensplaatsen waar de deelnemers gelegerd waren, besprak de slaap- en eetgelegenheden, zorgde voor orders, kaartmateriaal en de correspondentie met de deelnemers.

In 1902 was het toneel van de stafoefeningsreis het noordwesten van de Veluwe. De reis duurde begon op 22 en op 31 mei waren de deelnemers weer terug in hun garnizoen. Achtereenvolgens werd overnacht in Hattem, Epe, Nunspeet, Elspeet en Putten. Theo was ingedeeld bij Partij II dat onder leiding stond van luitenant-kolonel De Veer¹⁴⁷, maar kreeg als laagste in rang nog een tweede taak toebedeeld. Het gros van de deelnemers kwam uit Den Haag en van hen

¹⁴³ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 202: Opdracht aan een officier van de generale staf, 1900.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Enkele rapporten van spoedverkenningen bij NIMH, Collectie Hogere Krijgsschool (HKS), voorts NA, Archief van de generale staf (algemeen hoofdkwartier) 1813-1914, toegang 2.13.15.01.

¹⁴⁶ Meestal bestond elk van de partijen uit ongeveer vijf subalterne officieren, onder leiding van een hoofdofficier (kolonel of luitenant-kolonel).

¹⁴⁷ Naast drie andere kapiteins was J.C.C. Tonnet eveneens bij de tweede partij ingedeeld (de andere drie waren Pop, Dufour en Noest). Partij I stond onder leiding van luitenant-kolonel Moerbeek. Bij hem zijn beide andere gedetacheerde kapiteins ingedeeld.

beschikten de meerderheid over eigen paarden.¹⁴⁸ Aan Theo werd opgedragen om het paardentransport vanuit Den Haag te begeleiden. Tevens was hij commandant van al het personeel dat de officieren op hun stafoefeningsreis begeleidde en werd hij geacht om dat personeel in te delen. Vragen en klachten dienden dan ook eerst aan eerste-luitenant Muller Massis te worden gericht.

Door die extra taak voelde hij goed dat hij nog geen kapitein was. Gelukkig kreeg hij wel een oefeningstoelage die gelijk was aan die van de kapiteins, te weten fl. 129,-. Hij sliep ook steeds in dezelfde hotels als de andere officieren. Alleen in Hattem moest hij noodgedwongen worden ingekwartierd, want er was in het Veluwe dorpje geen ander verblijf voorhanden. Kemper had zijn best gedaan. Hij liet zijn chef, generaal Kool, een brief schrijven aan burgemeester P.J. van Heemstra. De burgemeester antwoordde beleeft dat er de nodige plaatsen beschikbaar waren in de weinige hotels en pensions dat Hattem telde. Burgemeester Heemstra voegde er nog aan toe dat voor het eten hotel Schenk de beste keuze was. Het leek geregeld, maar na een paar dagen kwam er een kink in de kabel. Tot zijn spijt moest een pensioneigenaar door omstandigheden afzeggen. Kool schreef opnieuw naar burgemeester Heemstra, maar volgens de burgemeester was inkwartiering het enige alternatief. Mogelijkheden waren er wel: zijn zwager had nog een kamer over, de officier kon ook bij hem thuis of in een kamer van het gemeentehuis overnachten. Kemper kon het niet anders regelen: Theo werd ingekwartierd. Hij had immers de laagste rang. Het eten werd wel gezamenlijk genuttigd in hotel Schenk.¹⁴⁹ Kon hij zich nog iets herinneren van Hattem? Hij was acht toen hij er woonde. Herkende burgemeester P.J. van Heemstra misschien nog zijn achternaam toen Kool hem schreef wie er ingekwartierd werd? Theo's vader was er maar één jaar predikant geweest.

In september 1902 vond een oefening plaats in de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de vier gedetacheerde officieren werden bij de deelnemende eenheden ingedeeld om hieraan deel te kunnen nemen. Theo werd achtereenvolgens bij twee eenheden ingedeeld als adjudant. Een echte staffunctie, waardoor hij goed overzicht kreeg van de gang van de oefening. Kool is natuurlijk benieuwd hoe zijn drie gezellen het er vanaf zullen brengen en stuurt al in augustus een vertrouwelijk briefje naar de commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW). Hij wilde graag te zijner tijd vernemen hoe de officieren presteerden in hun functie. Naar één ding is hij meer in het bijzonder geïnteresseerd, namelijk *'of zij aanleg toonen van geschikte officieren van den Generale Staf te worden'*.¹⁵⁰ Hoe de commandant van de NHW hierop antwoordde wordt niet duidelijk, maar voor wat betreft Theo waarschijnlijk niet zeer kritisch. Waarom dat wordt verondersteld zal nog blijken.

De eigenlijke stageopdracht bestond in een vraag over een hangend militair vraagstuk, vaak van louter tactische aard, maar soms bereikten de opdrachten een duidelijk strategisch niveau. Vóór 1901 was door stagiaires studie gedaan over nachtgevechten, de oprichting van wielrijdersafdelingen en het tactische gebruik van bepaalde wapens. Andere opdrachten handelden over verschillende

¹⁴⁸ Een officier van een bereden wapen of een stafofficier beschikte meestal over twee paarden. Theodoor was een infanterist en kreeg een rijkspaard en een verzorger toegewezen.

¹⁴⁹ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 220: 'Aanwijzingen voor de deelnemers' en correspondentie omtrent logies.

¹⁵⁰ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 217: CGS aan commandant NHW, Den Haag, 20 augustus 1902.

oorlogsscenario's en natuurlijk kreeg het Zwitserse legermodel aandacht.¹⁵¹ De onderwerpkeuze was geen toeval. Het Zwitserse legermodel, beter bekend als het 'volksleger', stond kort na 1900 in volle belangstelling. De oorlogsscenario's die in de loop der jaren de revue passeerden lijken steeds in verband te brengen met strategische oefeningen die stafofficieren 'op de kaart' uitvoerden. Tot slot bleef het neutraliteitsvraagstuk een terugkerend thema.

Kapitein Van der Voort Maarschalk was een artillerist. Zijn opdracht sloot hierop aan. Het was aan hem om een studie te maken over het gebruik van artillerie bij zowel de aanval als verdediging van een '*geheel of gedeeltelijk door inundatiën gedekt deel eener permanente Nederlandsche verdedigingslinie*'. Zijn leermeesters beoordeelden zijn eindrapport als zeer goed.¹⁵² Kapitein Tonnet ontving hetzelfde predikaat. Ook hij was artillerist. Hoewel hij diende bij de veldartillerie maakte hij '*eene studie nopens de bewapening van de kustfronten bij Den Helder en bij Hellevoetsluis*'. Tonnet kreeg de vraag om de huidige situatie met betrekking tot de bewapening, vuurleiding en de versperringen te evalueren in het geval van een aanval door een Britse vloot. Daarnaast diende hij aanbevelingen voor verbeteringen te doen.¹⁵³ Naast deze kreeg hij nog een opdracht. Hij onderzocht eveneens de organisatie van het militair vervoer in Duitsland.¹⁵⁴ Kapitein Copes van Hasselt was docent aan de KMA. Het lag voor de hand dat Kool zou komen met een studieopdracht naar aanleiding van de Militiewet die tijdens zijn kortstondige ministerschap door hem was gemunt. Dit onderwerp werd Copes van Hasselt toegedacht. Hij kreeg de taak om een de opleiding van dienstplichtigen te analyseren in het licht van de Militiewet. Zijn werk werd nagekeken door W.H. van Terwisga, H.P. Staal en Kool zelf. Van Terwisga en Staal kregen het rapport als eersten onder ogen en voorzagen het stuk van een grote hoeveelheid kritiek. Eén van hen schreef in zijn eindconclusie dat er ondanks de 'allerminst kernachtige stijl' het nodige ontbrak. Copes van Hasselt viel een allermint lovende beoordeling ten deel, maar het laatste woord was aan de hoogste officier. Kool onderstreepte de kritiek, maar achtte het rapport desondanks voldoende.¹⁵⁵

Van der Voort Maarschalk kreeg een opdracht die uitging van een oorlogsscenario waarbij de Nederlandse permanente verdedigingslinies werden aangevallen. Aangezien het gros van de verdediging althans die met een inundatieversperring oostwaarts was gericht, is er weinig fantasie voor nodig wie de vijandrol was toebedeeld. Tonnets opdracht ging uit van een offensieve operatie van Britse zijde, waarschijnlijk gedacht als een operatie tegen Duitse troepen. De opdracht van Theo richtte zich op de zuiderburen. België kreeg bij de generale staf de nodige aandacht. Soms zelfs als agressor, maar in elk geval doordat België zich in een min of meer soortgelijke situatie als Nederland bevond. Het was alleen niet helemaal duidelijk wat men met het eveneens neutrale België aan moest. Het zou allermint een verrassing zijn als bij een nieuwe oorlog opnieuw Duitsland en Frankrijk slaags zouden raken, de laatste al dan niet gesteund door Groot-Brittannië. Als ook Nederland of België in die strijd verwickeld raakten, was het misschien raadzaam om militaire samenwerking te

¹⁵¹ Voor een overzicht zie NIMH, Collectie (HKS): Inventaris van de collectie.

¹⁵² NIMH, Collectie (HKS): Studieopdracht D.G. van der Voort Maarschalk (1901-1902), nummer 24.

¹⁵³ NIMH, Collectie (HKS): Studieopdracht J.C.C. Tonnet (1901-1902), nummer 25.

¹⁵⁴ Ibidem. Mogelijk kregen alle gedetacheerde officieren meerdere opdrachten, maar van het stagejaar 1901-1902 is alleen van J.C.C. Tonnet een tweede studie bekend.

¹⁵⁵ NIMH, Collectie (HKS): Studieopdracht A. Copes van Hasselt (1901-1902), nummer 26.

zoeken. Maar stel dat zo'n samenwerking bestond en alleen België werd bij een oorlog betrokken? Moest Nederland te hulp schieten? Aan de andere kant bood samenwerking een veel sterker neutraal blok. Al met al was er reden genoeg om het militaire verband met België te bestuderen en dus de organisatie en gevechtskracht van het Belgische leger. Stagiair Muller Massis kreeg van Kool de volgende opdracht. De rol van België in deze studie wordt snel duidelijk:

'[...] tusschen Nederland en België bestaat sedert eenige weken eene gespannen verhouding, die ten gevolge heeft, dat in den voormiddag van de 20en April beide mogendheden de militia met spoed onder de wapenen roepen.

Den 21en April verklaart Nederland aan België den oorlog. In den avond van den 23en is het Nederlandsche Veldleger bij Tilburg samengetrokken. België besluit den oorlog offensief te voeren.

[...] In verband met het vorenstaande wordt gevraagd:

a. eene zo volledig mogelijke beschrijving van de mobilisatie van het Belgische leger, en

b. welke maatregelen door het Belgische krijgsbestuur in het algemeen en door den Commandant van het Belgische Veldleger in het bijzonder, als doeltreffend waren te nemen.¹⁵⁶

Niet bepaald een lichte opdracht: aan mobilisatieplannen werd normaliter eindeloos geschaafd. Een mobilisatie was dan ook een zeer complexe operatie. De kwestie van opstelling en eerste manoeuvres van de verschillende legeronderdelen was al een ernstig vraagstuk, maar de kwestie van het vervoer van de troepen na een mobilisatie naar de garnizoenen vereiste eveneens nauwkeurig en uitgebreid onderzoek.

Theo ging ijverig aan de slag. Hij verzamelde gegevens over de organisatie, sterkte en mobiliteit van het Belgische leger. Hij maakte een inventarisatie van alle relevante wetten en voorschriften met betrekking tot vorderingen of inkwartiering. Hij zocht uit via welke routes de opgeroepen militairen zouden reizen naar hun mobilisatiegarnizoenen en uiteraard op welke wijze dat zou geschieden. Het vervoer per spoor vormde de ruggengraat van een mobilisatie, dus de reikwijdte en capaciteit van de Belgische spoor- en tramwegen kregen de volle aandacht. Daarnaast bedacht hij een fictief, maar ongetwijfeld realistisch scenario voor de offensieve manoeuvres van het Belgische veldleger en de tegenacties van het Nederlandse leger. De strijd speelde zich af in Noord-Brabant. De as van de Belgische aanval liep over de weg tussen Turnhout en Tilburg. Theo meende dat het de Belgen niet zou lukken om tot het hart van het land door te dringen. De grote rivieren vormden daarvoor een te groot obstakel. Hij schreef tot besluit van zijn rapport:

'Mocht het gelukken de tegenpartij [het Nederlandse leger] over de groote rivieren terug te dringen, dan zal wel een einde gekomen zijn aan het zegevierend voortrukken van het Belgische leger, want de overmacht van dit leger is niet zóó groot, dat het in het gezicht van het Nederlandsche leger een rivierovertocht zoude kunnen bewerkstelligen.

De taak, alsdan aan het Belgische leger op te dragen, zoude zijn het bezet houden van Noord-Brabant

¹⁵⁶ NIMH, Collectie (HKS): Studieopdracht T.F.J. Muller Massis (1901-1902), nummer 27, Opdracht van den Eerste-Luitenant Muller Massis van het Regiment Grenadiers en Jagers, met 18 bijlagen, Den Haag, Januari 1902.

*en het verhinderen van een eventueel offensief der Nederlanders over de Maas, het Hollandsch Diep of vanuit de Zeeuwsche eilanden.*¹⁵⁷

Generaal Kool had hierop wel commentaar. Hij schreef in de kantlijn dat het Belgische leger toch niet *'in het gezicht van het Nederlandsche leger'* over de rivieren hoefde te trekken. Er waren tenslotte ook alternatieven denkbaar. Ook Theo's idee dat de Belgen zouden berusten in een bezetting van Noord-Brabant ontving geen goedkeuring. Hier schreef Kool bij: *'Nu – dat is toch wat ouderwetsch'*.¹⁵⁸

Verder viel het met kritiek wel mee. Theo rondde het rapport in de eerste maand van 1902 af, waarna het circuleerde langs kapitein H. Kemper en kolonel H.P. Staal¹⁵⁹. Tot besluit velde de chef van de generale staf, A. Kool het eindoordeel. Kemper was vol lof. Hij mistte een inhoudsopgave, paragraaftitels en wees op enkele redactionele fouten. Hij besloot zijn uitputtende commentaar met complimenteuzen woorden:

*'Het geheele stuk, dat – ofschoon lijevig – nergens langdradig is, terwijl ook het onderwerp m.i. in geen opzicht te breedvoerig behandeld is, ligt – verrijkt als het is met een bundel bijlagen, voor welke samenstelling de schrijver blijkbaar moeite noch tijd gespaard heeft – naar mijn oordeel een gunstig getuigenis van des schrijvers helder hoofd en van zijn gemakkelijk en vlug werken. Ik aarzel niet als mijn meening uit te spreken, dat door de luitenant Muller Massis een bijzonder verdienstelijke arbeid is verricht.*¹⁶⁰

Staal sloot zich hier grotendeels bij aan. Als lid van de Permanente Militaire Spoorwegcommissie van de generale staf¹⁶¹ had hij een extra oog voor Theo's analyse van het logistieke deel van de mobilisatie, maar er bleek weinig ruimte voor kritiek. Hoewel zowel Kemper als Staal ook hier en daar een kritische noot in de kantlijn plaatsten, lag de visie van Theo blijkbaar in één lijn met die van Kool. De chef van de generale staf wees de meeste kritiek van de hand en kon alleen maar concluderen dat Theo een zeer goed onderzoek had afgeleverd.¹⁶² Eén ding was zeker: te beoordelen naar het resultaat van zijn stageopdracht had Theo indruk weten te maken.

Gewoonlijk duurde de detachering één jaar. Van der Voort Maarschalk, Tonnet en Copes van Hasselt werden in november inderdaad weer overgeplaatst naar andere eenheden, maar Theo bleef nog langer bij de generale staf. Zijn detachering werd met vier maanden verlengd.¹⁶³ Dat was een bijzonderheid, maar redenen hiervoor zijn niet bekend. Mogelijk was er elders in het leger geen plaats voor hem, maar dat doet wat onwaarschijnlijk aan. In de eerste jaren van de twintigste eeuw

¹⁵⁷ NIMH, Collectie (HKS): Studieopdracht T.F.J. Muller Massis, nummer 27.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ H.P. Staal (1845-1920) was toen sous-chef van de generale staf. Staal kende T.F.J. Muller Massis van de Hogere Krijgsschool. Hij werd directeur van die instelling toen Muller Massis de HKS bezocht.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ De Permanente Spoorwegcommissie was belast met de organisatie en voorbereiding van het vervoer van troepen, paarden en materieel in het geval van een mobilisatie. Als leden traden ondermeer verschillende vertegenwoordigers van spoorwegaansluitingen op. H.P. Staal (1845-1920) was in 1902 het enige militaire lid.

¹⁶² NIMH, Collectie (HKS): Studieopdracht T.F.J. Muller Massis, nummer 27. Zie het commentaar van H. Kemper, H.P. Staal en A. Kool.

¹⁶³ Dispositie Minister van Oorlog, no. 12, Den Haag, 16 oktober 1902.

groeide het leger fors, dus officieren waren er nauwelijks voldoende.¹⁶⁴ Het kan ook zijn dat de Kool hem nog wat langer bij de staf wilde houden. Misschien kon Kool de ijverige luitenant wel waarderen en hield hij hem graag nog even onder zijn hoede. Een andere mogelijke reden komt nog aan de orde.

In 1901 was Theo niet aanwezig bij de jaarlijkse audiëntie van officieren van de generale staf bij de koningin en haar man.¹⁶⁵ Door de verlenging van zijn detachering kreeg hij echter nog een kans en inderdaad mag Theo in december 1902 wel op audiëntie. Tweemaal zelfs, want de koningin en prins Hendrik houden ieder een eigen audiëntie.¹⁶⁶ Overigens was er een jaar eerder nog een gebeurtenis met een feestelijk tintje. In december 1901 ontving Theo namelijk zijn eerste onderscheiding: het Officierskruis. De onderscheiding – ook bekend als het jeneverkruis¹⁶⁷ – werd uitgereikt aan militairen die vijftien jaar als officier hadden gediend. De uitreiking vond plaats op 6 december. Dit was de verjaardag van koning Willem II. Hij had het Officierskruis ingesteld. Het Officierskruis was geen hoge onderscheiding, maar het zou hier niet bij blijven.

¹⁶⁴ Vooral door de Militiewet van 1901. Zie ondermeer: Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 220-223 en I.L. Uijterschot, *Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche Krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden* (Den Haag 1935) 426-433.

¹⁶⁵ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 208: Garnizoensnota 's-Gravenhage van 18 oktober 1901. Overigens is het opvallend dat de andere drie gedetacheerde officieren (Van der Voort Maarschalk, Tonnet en Copes van Hasselt) in 1901 wel door de koningin werden ontvangen. Voor een audiëntie was de kapiteinsrang blijkbaar geen voorwaarde, want in 1902 was T.F.J. Muller Massis nog steeds luitenant.

¹⁶⁶ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 217: Nota CGS, Den Haag, 12 december 1902.

¹⁶⁷ De herkomst van die bijnaam laat zich raden: bij de uitreiking werd een glaasje jenever genuttigd.

5

EEN KORT INTERMEZZO

Bij het 7e Regiment Infanterie in Hoorn en op het stafkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in Utrecht: ervaring en kennisvergarig (1903-1905)

Als er in een leven een periode van vorming bestaat – voorzover dat niet een leven lang duurt – dan laat Theo die in 1903 achter zich. Hij heeft de HKS afgerond, stage gelopen bij de generale staf en de nodige ervaring opgedaan met de gang van zaken bij verschillende legeronderdelen en eenheden. Het volgende deel van Theo's militaire loopbaan is moeilijk te benoemen. Het lijkt met recht een intermezzo, waarin hij weinig meer deed dan zijn ervaring en kennis nog verder te versterken. Dat wil niet zeggen dat er in de jaren 1903-1905 niets gebeurde. De grote spoorwegstaking van 1903 was voor het gehele land, maar zeker voor het leger, een ingrijpende gebeurtenis. Er werd een aantal lichten onder de wapenen geroepen, dus het was een drukte van jewelste. Daarbij was het toch al een moment waarop veel van de legerorganisatie werd gevegd. De landmacht nam in de eerste jaren van de twintigste eeuw enorm in omvang toe. Er was gebrek aan onderofficieren en aan officieren, kazernes stroomden vol en er moesten veel meer soldaten worden opgeleid. Tegelijkertijd betekende die uitbreiding eveneens een grote ingreep in het tactisch denken, de uitwerking van oorlogsscenario's en de mobilisatieplannen. Sinds er een veel groter veldleger ontstond, kon het gehele beleid hieromtrent op de schop. Deze opschaling viel nog samen met de oprichtingsperikelen van de landweerorganisatie. Kortom, voor harde werkers en goede organisators was er werk genoeg.

Opnieuw de praktijk: het 7e Regiment Infanterie in Hoorn

In februari 1903 kwam er een einde aan Theo's detachering. Zijn volgende bestemming was Hoorn. Hier was het eerste bataljon van het 7e Regiment Infanterie gelegerd.¹⁶⁸ Misschien was hij graag teruggegaan naar het Regiment Grenadiers en Jagers, maar de legerleiding had andere plannen met hem. Zijn benoeming ging gepaard met een bevordering.¹⁶⁹ Eindelijk, na ruim vijftien jaar als luitenant gediend te hebben, was het zover: een stapje hogerop in de hiërarchie. Het was een welkome bevordering. Theo ging er financieel op vooruit, maar als kapitein kreeg hij eveneens een beter toekomstperspectief. De verplaatsing naar Hoorn hield weer een verhuizing in, maar of het hele gezin naar Hoorn vertrok is niet zeker. Theo zond op een gegeven moment een ansichtkaart uit

¹⁶⁸ *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 1904 (Den Haag 1904) 459 en Ringoir, *Vredesgarnizoenen*.

¹⁶⁹ Bij Koninklijk Besluit no. 32 van 4 februari 1903, volgens NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis). Zie voorts 'Algemeene order voor het leger, IIIe Afdeling, no. 179, Den Haag, 6 juni 1903, in *Recueil militaire* (Den Haag 1903) en *Naam- en ranglijst voor 1904* (Gorinchem 1904).

Hoorn naar zijn vrouw en dochter.¹⁷⁰ Zij woonden toen blijkbaar nog steeds op de Emmastraat 26 in Den Haag. Misschien werd het gezin later alsnog herenigd in Hoorn.

Erg lang zou hij echter niet in Hoorn verblijven, al kwam hij niet bepaald op een rustig moment bij het 7e Regiment Infanterie terecht. In Hoorn zat Theo dicht bij het episch centrum van de een gebeurtenis die het land danig bezighield. Eind januari ging, wat tot dan toe een Amsterdamse havenstaking was, over in een onrustige landelijke staking: de grote spoorwegstaking van 1903. Hoewel de staking op 31 januari over een eerste hoogtepunt heen was, mobiliseerde het leger. De lichter van 1902 werd onder de wapenen geroepen. De onrust was groot en de roep om militaire bijstand groot. Legereenheden werden ingezet om havens en de spoorweginfrastructuur te bewaken. Onder leiding van Abraham Kuiper besloot de regering op 5 februari tot een omvangrijkere mobilisatie. Er werden nog twee lichten opgeroepen. De staking bleef nog twee maanden broeien, maar in april bereikte de staking opnieuw een hoogtepunt. De tactloze wetsvoorstellen van Kuiper de Worgwetten spoorden de stakers opnieuw aan. Met vier lichten onder de wapenen en een onbuigzame Kuiper in het geweer tegen de stakers herwonnen werkgevers en overheid terrein op de recalcitrante arbeiders. Begin april doofde het vuur van de staking.¹⁷¹

Verder is er weinig bekend over Theo's verblijf bij het 7e Regiment Infanterie.¹⁷² De mobilisatie die ten gevolge van de spoorwegstaking werd uitgeroepen, maakte het mogelijk nodig om extra officieren naar het regiment te dirigeren. In het geval van een mobilisatie werd namelijk een depotbataljon in het leven geroepen en de encadrering van het nieuwe bataljon vroeg om extra officieren en onderofficieren. Als kapitein kon hij compagniescommandant worden, maar voor hetzelfde geld kreeg hij een functie bij de bataljonsstaf. De verplaatsing naar Hoorn heeft alles van een tijdelijke oplossing, maar helemaal zeker is dat niet.¹⁷³ In de eerste plaats was het normaal dat een officier die de HKS had bezocht werd geplaatst bij een ander onderdeel dan waar een officier voordien diende.¹⁷⁴ Mogelijk hield Theo's plaatsing bij het 7e Regiment Infanterie verband met deze gewoonte. In de tweede plaats valt het op de commandant van het regiment kolonel G.A. de Bruijn was. Theo volgde De Bruijn naar zijn nieuwe bestemming.

Nieuwe Hollandse Waterlinie en mobilisatiebestemming

In het voorjaar van 1904 werd De Bruijn bevorderd tot generaal-majoor en ontving hij een

¹⁷⁰ Familiearchief Muller Massis, privécollectie.

¹⁷¹ Van der Wal, 'Of geweld zal worden gebruikt!', 223-233 en voorts over de spoorwegstaking zelf A.J.C. Rüter, *De Spoorwegstaking van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Leiden 1935).

¹⁷² Alleen dat er in september 1903 een oefening plaats vond in de Stelling van Amsterdam. Aan de oefening werd ook deelgenomen door het 7e Regiment Infanterie.

¹⁷³ Het lijkt onwaarschijnlijk dat de plaatsing bij het 7e Regiment Infanterie (7 R.I.) verband hield met de zogenaamde 'troependienst'. Het was wettelijk bepaald dat een officier enige tijd ongeveer een jaar moest dienen 'bij den troep' alvorens voor promotie in aanmerking te komen. T.F.J. Muller Massis werd juist bevorderd tot kapitein, dus een bevordering tot majoor lag nog ver in de toekomst. Wel bestaat nog de mogelijkheid dat de nieuwe betrekking niet zijdeling, maar juist alles te maken had met de spoorwegstaking. De behoefte aan personeel ten gevolge van de mobilisatie bespoedigde wellicht Muller Massis' promotie en de keuze om hem bij het 7 R.I. dicht bij Amsterdam - te plaatsen vloeide misschien voort uit het vertrouwen van Muller Massis' meerderen in zijn loyaliteit. Dat is echter hoogst speculatief.

¹⁷⁴ P.G.G.M. Schulten, 'H.P. Staal (1845-1920)', in Teitler en Klinkert (eds.), *Kopstukken uit de krijgsmacht*, 271.

nieuw commando: de Nieuwe Hollandse Waterlinie.¹⁷⁵ Op 1 mei van dat jaar werd Theo benoemd tot kapitein van de generale staf.¹⁷⁶ Het was echter niet de bedoeling dat hij aan het werk zou gaan in Den Haag. Utrecht werd de nieuwe woonplaats van het gezin Muller Massis¹⁷⁷, want tegelijkertijd met zijn benoeming bij de generale staf werd hij toegevoegd aan de commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.¹⁷⁸ Het hoofdkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie was gevestigd in Utrecht. Om te begrijpen waarom Theo bij de staf van de NHW werd geplaatst moet eerst een eerdere ontwikkeling worden aangehaald.

Het leger in vreedstijd bereidde zich voor op oorlogstijd, maar het enige waarop de plannenmakers werkelijk vat hadden was de mobilisatie. Daarna was veel onvoorspelbaar. Van het werk dat op het kantoor van de generale staf werd verzet, bestond een groot deel uit voorbereidingen voor een eventuele mobilisatie. Eén onderdeel van het grote plan was het schema dat bekend stond als de *'Indeeling van de officieren van de Generale Staf, de toegevoegde Officieren, Adjudanten, Ordonnansofficieren, enz., bij de Hoofdkwartieren en Staven, in geval van mobilisatie'*. Niet alle officieren van de generale staf werkten op het stafkwartier in Den Haag. Sommigen waren als liaison gedetacheerd bij de staven grote eenheden, regionale hoofdkwartieren en verdedigingslinies. Beide groepen werden in het schema vermeld. Het schema gaf overigens een plan weer, dus ook officieren die op het moment dat het schema werd samengesteld nog niet tot de generale staf behoorden, werden vermeld. Het was een kwestie van de beste man op de juiste plaats. Het was inderdaad een puzzel van jewelste om de kwaliteiten en beschikbaarheid van alle officieren te spiegelen aan de mobilisatiebehoeften, zonder gaten in de normale bezetting van de staven te creëren. Mede hierom waren de detacheringen van afgestudeerden van de HKS bij de generale staf zo van belang. Voor de CGS was dat de beste manier om een vinger aan de pols van het officierskorps te houden en daarmee een waardevolle aanvulling op de beoordelingslijst die elk jaar van een officier werd opgesteld.

Het indelingsschema was nogal fluïde. Het schema werd zo vaak bijgewerkt als nodig en mutaties waren eerder regel dan uitzondering. De ontwerpschema's staan vol met wijzigingen en doorhalingen. Dat is niet zo vreemd, want de officieren die in aanmerking kwamen voor een betrekking bij de generale staf werden regelmatig overgeplaatst of gepromoveerd. Door die mobiliteit in de krijgsmachtorganisatie vielen er voortdurend gaten in het indelingsschema. Zo verscheen ook Theo op een gegeven moment op het schema en zo verdween hij ook weer.

Theo kwam in 1901 voor het eerst ter sprake in verband met de mobilisatie-indeling. De waarnemend chef van de generale staf Kool is dan minister schreef op 13 mei aan de inspecteur der infanterie dat er behoefte was aan de vervanging van luitenant A.G. Maris. Deze luitenant werd bevorderd tot kapitein, maar daardoor ontstond een lacune op het schema. Maris was bij een eventuele mobilisatie namelijk bestemd als eerste adjunct op het hoofdkwartier van het Veldleger. In

¹⁷⁵ 'Algemeene order voor het leger, IIIe Afdeling, no. 149, Den Haag, 24 mei 1904, in *Recueil militaire* (Den Haag 1904). Generaal-majoor G.A. de Bruijn werd daarmee tevens bevelhebber in de tweede militaire afdeling.

¹⁷⁶ Bij Koninklijk Besluit no. 35 van 23 april 1904, volgens NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis) en *Naam- en ranglijst*, jaargang 1905 (Gorinchem 1905).

¹⁷⁷ Het is zeker dat nu het gezin wel als geheel naar Utrecht verhuisde.

¹⁷⁸ 'Algemeene order voor het leger, IIIe Afdeling, no. 149, Den Haag, 24 mei 1904, in *Recueil militaire* (Den Haag 1904). Het was een goed moment voor een overplaatsing, want het eerste bataljon van het 7e Regiment Infanterie werd verplaatst naar Naarden. Volgens Ringoir, *Vredesgarnizoenen*. Zie ook en *Naam- en ranglijst*, jaargang 1905. Overigens werd hij op 2 mei formeel toegevoegd aan de commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

principe kon alleen een luitenant voor die positie in aanmerking komen die al eens gedetacheerd was geweest bij de generale staf, maar zo iemand was op voorhand niet beschikbaar. Daarom stelde R.J. van Moock, die als de waarnemend CGS optrad, voor om Theo voor die post te bestemmen indien vóór 1 november – de dag waarop Theo's stage bij de generale staf begon – de mobilisatie zou worden afgekondigd. Er werden toch nog andere kandidaten gevonden, zodat Maris uiteindelijk door een andere luitenant werd vervangen.¹⁷⁹

Wat er precies was gebeurd is niet geheel duidelijk. De inhoud van het antwoord van de inspecteur van de infanterie op de brief van Van Moock is onbekend. Maanden later, op 15 oktober schreef de waarnemend CGS opnieuw een brief over de kwestie, ditmaal gericht aan alle inspecteurs.¹⁸⁰ Toen werden luitenants J.L. Ten Bosch en W.H. Doorman genoemd als opvolger van Maris. Als argument werd opgegeven dat Ten Bosch en Doorman ouder waren als de tweede adjunct. De tweede adjunct, F. Aronstein, was eveneens een luitenant, dus leeftijd was inderdaad van belang. Toch was Theo ook ouder dan Aronstein en luitenant Doorman was zelfs een jaar jonger dan Aronstein. Daarbij waren alledrie de kandidaten qua anciënniteit ondergeschikt aan Aronstein én waren Ten Bosch en Doorman nog niet op stage geweest bij de generale staf. Zij zouden pas na Theo gedetacheerd worden.

Voor luitenant Muller Massis was toen al een andere bestemming bedacht. Op de mobilisatie-indeling van november 1901 verscheen Theo wel ten tonele, maar niet bij het Veldleger. Hij werd genoemd bij de generale staf, als vervanging van luitenant J.A.L.M. Struycken, die tot dan toe was aangewezen als toegevoegd officier bij het algemeen hoofdkwartier.¹⁸¹ Struycken zou worden bevorderd tot kapitein en met die functie werd steeds een luitenant belast. Het schema van november was alleen ter goedkeuring aan de minister van oorlog voorgelegd.¹⁸² Er werd niet vermeld waarom Theo als geschikte opvolger werd gezien, maar het is duidelijk dat de CGS – die besliste over het indelingsschema – hem taxeerde als een geschikte stafofficier. De minister stemde met de voorgestelde indeling in, zodat Theo al vanaf het begin van zijn detachering een betrekking bij de generale staf zou krijgen in het geval Nederlandse leger mobiliseerde. In 1902 stuurde de CGS een rondschrĳven met het schema naar de inspecteurs van de verschillende wapens.¹⁸³ In de mobilisatie-indeling van maart en november 1902 prijkte Theo op het schema, maar door zijn overplaatsing naar Hoorn kwam een einde aan die bestemming, '*zulks met het oog op zijne bevordering tot kapitein bij het 7e Regiment Infanterie, waarvan officieelen kennisgeving eerstdaags wordt tegemoet gezien*'.¹⁸⁴ Daarmee verviel zijn togedachte rol als toegevoegd luitenant. Een docent van de KMA,

¹⁷⁹ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 206, respectievelijk: Waarnemend CGS aan de inspecteur der infanterie, Den Haag, 13 mei 1901 en Waarnemend CGS aan de inspecteurs der Infanterie, Artillerie, Cavalerie en die van het Militair Onderwijs, Den Haag, 15 oktober 1901.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ In geval van mobilisatie en oorlog werd de generale staf omgevormd tot algemeen hoofdkwartier van de krijgsmacht.

¹⁸² NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 206: CGS aan de minister van oorlog, Den Haag, 1 november 1901.

¹⁸³ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 218: Rondschrĳven CGS aan de inspecteurs der Infanterie, Artillerie, Cavalerie en die van het Militair Onderwijs, Den Haag, 16 januari 1902.

¹⁸⁴ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 226: CGS aan de inspecteurs der Infanterie, Artillerie, Cavalerie en die van het Militair Onderwijs, Den Haag, 12 februari 1903.

C.C. van Gelder, werd zijn opvolger.¹⁸⁵

Zoals gezegd kwam aan Theo's verblijf in Hoorn in april 1904 een einde. De officier die was toegevoegd aan de commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, kapitein A.E.J.G. d'Hamecourt, stond op de nominatie om tot majoor bevorderd te worden. De CGS stelde aan de minister van oorlog desgevraagd Theo als opvolger voor. Op 15 april 1904 schreef hij: "*Het is mijn bedoeling den kapitein Muller Massis na zijn eventuele overplaatsing met de tegenwoordige functies van den kapitein d'Hamecourt te belasten*".¹⁸⁶ Niet zonder reden, want de CGS achtte Theo '*zeer geschikt voor den dienst bij dit dienstvak*' [de generale staf].¹⁸⁷ Blijkbaar was toen al beslist dat Theo naar de generale staf werd overgeplaatst. Toen bij de staf van de Nieuwe Hollandse Waterlinie een vacature ontstond door de aanstaande bevordering van kapitein d'Hamecourt, leek Theo een goede opvolger. Het voorstel van de CGS aan de minister van oorlog is frappant in de zin dat kapitein d'Hamecourt een officier was bij het wapen der artillerie. Het beslissende gevecht om een permanente verdedigingslinie werd vooral als een aangelegenheid van het artilleriewapen gezien: de geschutsstrijd over lange afstand zou waarschijnlijk het lot van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bezegelen. De keuze om een artillerieofficier van de generale staf aan het hoofdkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie toe te voegen is begrijpelijk, maar in tegenstelling tot d'Hamecourt was Theo een infanterist. Hij had weliswaar tijdens zijn opleiding aan de HKS stage gelopen bij een veldartillerie regiment, maar verder had hij alleen bij infanterieregimenten gediend. De CGS zal echter niet zonder gegronde reden voor Theo hebben gekozen. Affiniteit met het wapen der artillerie lijkt een voorwaarde voor zijn betrekking bij de staf van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Op 2 mei 1904 ging kapitein Muller Massis aan de slag bij zijn nieuwe betrekking.¹⁸⁸ Op 9 mei schreef hij aan de chef van de generale staf:

'Ik heb de eer Uwer Excellentie te berichten, dat ik mijn betrekking van Officier toegevoegd aan den Commandant der Nieuwe Hollandsche Waterlinie, den 2-Mei j.l. heb aanvaard.

Voorts bied ik hierbij beleefdelyk mijne verontschuldigen aan wegens de late toezending dezer mededeling, waarvan het mij niet bekend was, dat zij bij Uwer Excellentie moest worden ingediend.

*De Kapitein van den G.S. (get.) T.F.J. Muller Massis*¹⁸⁹

Theo was er aan gewend geraakt dat zijn meerderen zich bemoeiden met de bureaucratie rond zijn persoon. Die tijd was echter voorbij. Bij een betrekking als stafofficier hoorden nu eenmaal bepaalde verplichtingen waaraan niet getoerd kon worden. Daarbij verscheen zijn naam ook steeds vaker op de verzendlijsten van circulaire's. Eén van de stukken die onder de stafofficieren rouleerde was de meergenoemde '*Indeeling van de officieren van de Generale Staf*'. Zijn voorganger, kapitein d'Hamecourt was op dit schema aangewezen als adjunct van de commandant van de Nieuwe

¹⁸⁵ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 226: CGS aan de minister van oorlog, Den Haag, 26 februari 1903.

¹⁸⁶ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 236: CGS aan de minister van oorlog, Den Haag, 15 april 1904.

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Een dag eerder was hij formeel kapitein bij de generale staf geworden.

¹⁸⁹ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 235: T.F.J. Muller Massis aan CGS, Utrecht, 9 mei 1904.

Hollandse Waterlinie. Theo had ook die bestemming van d'Hamecourt overgenomen, waarschijnlijk direct vanaf 2 mei, maar hij verscheen eerst in oktober op het schema.¹⁹⁰ Een maand later werd een nieuwe indeling ter informatie rondgestuurd en ditmaal stond Theo voor het eerst op de verzendlijst. Hij parafeerde de circulaire op 28 december voor gezien.¹⁹¹ Met enige tevredenheid moet Theo zich gerealiseerd hebben dat hij nu eindelijk deel was gaan uitmaken van het netwerk van stafofficieren. De connectie met de hogere legerleiding werd sterker. Zijn nieuwe betrekking was ook niet de geringste. De Nieuwe Hollandse Waterlinie vormde een significant onderdeel van het Nederlandse defensiestelsel, waaraan nog steeds groot belang werd gehecht. Maar het was geen speelveld voor de infanterist. De waterlinie was een statisch concept, waarin voor enige vrije beweging van het veldleger weinig plaats was. Het was de ruggengraat van het defensiestelsel, maar tevens een muur volgens anderen, een steun in de rug van een manoeuvrerend leger. Het veldleger streed vóór de waterlinie en viel alleen in uiterste nood terug op de verdedigingslinies.

Over Theo's werkzaamheden bij de staf van de Nieuwe Hollandse Waterlinie is vrijwel niets bekend.¹⁹² Het is wel bekend dat hij al snel na het betrekken van zijn post in Utrecht, net als in 1902, deelnam aan een stafoefeningsreis. Die reis duurde van 7 tot en met 16 juni. Door de stafoefeningsreis miste Theo echter het jubileumfeest van het Regiment Grenadiers en Jagers. Het vijfenzeventig jarig bestaan van het regiment werd namelijk gevierd op 7, 8 en 9 juni. Vóór zijn vertrek naar De Steeg verzond Theo een felicitatietelegram. Generaal De Bruijn deed hetzelfde. Ook De Bruijn was afkomstig van het jubilerende regiment. De telegrammen werden voorgelezen tijdens het officiersdiner in het Kurhaus.¹⁹³

Een stafoefeningsreis belicht

Op 7 juni vertrokken de deelnemers van de stafoefeningsreis uit hun garnizoenen. Om twee uur 's middags verzamelden zij zich bij Hotel De Engel in De Steeg. Het was makkelijk bereikbaar, want voor de deur was een treinstation op de lijn Arnhem-Leeuwarden – de zogenaamde Staatslijn A – van de Staatsspoorwegen. Anders reed er nog de tram die eveneens voor Hotel De Engel stopte. Dit stijlvolle hotel aan de IJssel was uitgekozen voor de eerste twee overnachtingen, althans door een aantal deelnemers. De leider van de oefening, generaal Kool en de officieren die aan hem waren toegevoegd sliepen in Hotel De Engel. De rest van de officieren werd verdeeld over De Engel en Badhotel Quisi Sana. De volgende dag werd geoefend in de omgeving van De Steeg. Op 9 mei vertrokken de officieren in gezelschap van hun ordonnansen en paardenverzorgers om acht uur 's morgens uit De Steeg. Het einddoel van die dag was Hotel De Zon in Arnhem. Onderweg, langs de IJssel en de zuidrand van de Veluwe, werd de stafdienst geoefend aan de hand van een

¹⁹⁰ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 235: CGS aan de minister van oorlog, Den Haag, 27 oktober 1904, met bijlage 'Indeeling van de officieren van de Generale Staf, de toegevoegde Officieren, Adjudanten, Ordonnansofficieren, enz., bij de Hoofdkwartieren en Staven, in geval van mobilisatie' van oktober 1904.

¹⁹¹ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 235: Rondschriften CGS, Den Haag, 28 november 1904, met bijlage 'Indeeling van de officieren van de Generale Staf, de toegevoegde Officieren, Adjudanten, Ordonnansofficieren, enz., bij de Hoofdkwartieren en Staven, in geval van mobilisatie' van november 1904. Hierin werd luitenant-kolonel W.A. Sodenkamp als chef-staf van de Nieuwe Hollandse Waterlinie vermeld.

¹⁹² De archieven van het hoofdkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie uit onderhavige periode zijn grotendeels verloren gegaan. Ironisch genoeg als het gevolg van waterschade.

¹⁹³ Wagner, *Een kwart eeuw*, 159.

oorlogsscenario. De strekking van het scenario is onbekend, maar de 'Aanwijzingen voor de deelnemers' vermeldden dat *'het bij de oefeningen kan voorkomen, dat de handeling met Duitse legerkorpsen, divisïën, enz. plaats grijpt'*.¹⁹⁴ Daarom dienden de deelnemers vooraf *'omtrent de samenstelling dier eenheden volgens de thans bestaande formatiën de noodige aantekeningen te maken'*.¹⁹⁵ Mede gezien de locatie van de stafoefeningsreis is het aannemelijk dat Duitsland als agressor figureerde. Eén van de twee partijen speelde de rol van de Nederlandse, de ander van de Duitse strijdmacht. In alles moest zoveel mogelijk de oorlogstoestand worden nagebootst, uiteraard met een voorbehoud, want *'ofschoon de sterkte en samenstelling van het aan de oefening deelnemende personeel niet toelaat den volledige bureau dienst te doen verrichten [...] zoo zal de oefening toch zooveel mogelijk dienstbaar gemaakt worden aan de beoefening van den stafdienst'*.¹⁹⁶ Dit hield in dat de deelnemers schriftelijke bevelen opstelden en mondelinge bevelen formuleerden *'in den correcten vorm en zonder daarbij in redeneeringen te vervallen'*¹⁹⁷, voorts dat zij dislocatiestaten¹⁹⁸ maakten, een dagboek bijhielden en zich bekwaamden in hun tactische vaardigheden.

Theo hoefde tijdens deze reis niet meer op de paarden te passen en kon zich volledig concentreren op de oefening. Hij was ingedeeld bij partij I, samen met de kapiteins Pické en Von Schmid en de luitenants Van der Palm en Van Dam van Isselt. De leiding van partij I was in handen van luitenant-kolonel Van den Brandeler. Als partijcommandant van de andere partij was majoor Ophorst aangewezen. Zijn partij bestond verder uit de kapiteins Dell, Forbes Wels, Huizer en de luitenants Vogel en Van Rinkhuizen. Zoals gezegd was de algemene leiding in handen van generaal Kool. Hij werd terzijde gestaan door generaal Staal en kapitein Vosmaer.¹⁹⁹ Er was een aantal onder hen die Theo in het verleden al had ontmoet of die hij in de toekomst nog regelmatig zou tegenkomen. Kool en Staal kunnen gerust als mentor worden aangemerkt. Over jonkheer L.M.A. von Schmid zou hij in 1941 een necrologie schrijven voor het jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Van den Brandeler was regimentscommandant toen Theo bij het Regiment Grenadiers en Jagers diende. Met anderen zou hij in de toekomst, zij het in andere omstandigheden, nog geregeld samenwerken.

Arnhem en omgeving waren twee dagen het toneel van de oefening. Op 11 mei trokken de officieren verder naar Wageningen. Het was het langste traject van de stafoefeningsreis. Het gezelschap reisde per paard, maar het weer zat die week niet tegen. De temperatuur lag rond de 18 graden en, als was het overwegend bewolkt, toch liet de zon zich regelmatig zien. Het regende in ieder geval niet.²⁰⁰ Theo bereed geen eigen paard. Hem was wederom een rijkspaard toegewezen, dat, net als zijn paardenverzorger, door het eerste Regiment Huzaren ter beschikking was gesteld. Dat was niet zo chique als een eigen paard, maar hij hoefde zich tenminste niet te bekommeren om

¹⁹⁴ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 236: Stafoefeningsreis 1904, Aanwijzingen voor de deelnemers, punt 16.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Idem, punt 13.

¹⁹⁷ Idem, punt 14.

¹⁹⁸ Staat waarop de sterkte en locatie van eenheden en staven wordt aangetekend.

¹⁹⁹ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 236: Stafoefeningsreis 1904, Aanwijzingen voor de deelnemers, punt 4. Dat jaar waren P. Huizer, P.J.H. van der Palm, L.F.F. Vogel, J. van Rinkhuizen en W.E. van Dam van Isselt gedetacheerd bij de generale staf.

²⁰⁰ KNMI, Het Weer in het verleden, Daggegevens Nederland, De Bilt, 7 t/m. 16 juni 1904, <http://www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi> (1-9-2007).

vervoer en foerage. Overigens was dat alles keurig geregeld volgens een hele reeks Koninklijke Besluiten, net als de declaratie van onkosten. De onkostenvergoeding bestond uit een vast bedrag. Dat deel was vooral bedoeld als een toelage op het normale loon, maar ook als vergoeding van het teken- en schrijfmateriaal waarvoor de officieren zelf moesten zorgen. Het andere deel bestond uit een reiskostenvergoeding. De officieren schoten zelf de treinkaartjes voor. Theo betaalde voor de reis naar De Steeg fl. 1,73 en voor de terugweg fl. 1,03 , eerste klas uiteraard.²⁰¹

In de omgeving van Wageningen werd drie dagen geoefend. De deelnemers overnachtten in Hotel De Wereld. Het hotel bood gelegenheid om de maaltijden te gebruiken en om besprekingen te houden. De volgende en laatste bestemming was Ede. Deze plaats werd op 14 mei bereikt. De officieren werden voor de laatste twee nachten verdeeld over de hotels Buitenzorg en De Posthoorn.²⁰² Op 16 mei was de stafoefeningsreis ten einde en reisde een ieder terug naar hun garnizoen.

Een stafoefeningsreis was de ideale gelegenheid om te tonen wat je waard was. Alleen al uit de deelname aan een stafreis sprak waardering, maar je moest jezelf wel bewijzen ten overstaan van de mensen die over je loopbaan beslisten. Het was dus zaak het beste beentje voor te zetten. Discussieer op niveau, toon tactische onderlegdheid, neem de juiste beslissingen in de nagebootste oorlog en de kans was groot dat een staffunctie in het verschiep kwam. Het was Theo gelukt. Na zijn studie aan de HKS, de tijd bij het Regiment Grenadiers en Jagers en zijn anderhalf jaar durende detachering bij de generale staf kreeg hij een staffunctie. Als kapitein van de generale staf werd Theo geplaatst bij het hoofdkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Zijn naam en kwaliteiten waren inmiddels genoegzaam bekend bij de legerleiding. De meesterproef had hij ruimschoots doorstaan en wie zover was gekomen, kon, mits over de juiste eigenschappen werd beschikt, anderen aan de hand nemen in hetzelfde leerproces. Degenen die beslisten over de toekomst van officieren zij die Theo kenden wisten dat. Terwijl Theo zich bezig hield met de normale gang van zaken op het stafkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie oefeningen, landweerorganisatie, mobilisatievoorbereidingen was het wachten op een nieuwe kans.

Tweede acte: docent aan de Hogere Krijgsschool

Het is de vraag of Theo het zo voelde. Misschien was hij tevreden met zijn baan, althans voorlopig. Voor de legerleiding bleef het zaak om de kwaliteiten van de officieren ten volle te benutten. Sommige officieren voelden zich als commandant van een eenheid als een vis in het water, terwijl anderen geschikter waren voor een bureaubaan op het stafkwartier. Weer andere officieren hadden interesse in het functioneren van de krijgsmacht en wilde niets liever doen dan zoeken naar verbeteringen, beleidslijnen uitzetten en dit alles overbrengen aan hen die dit in de praktijk brachten. Het aantal plaatsen in de landmacht was uiteindelijk beperkt en dat gold zeker voor de laatste groep officieren. De KVBK was een platform voor diegenen die meenden iets te kunnen

²⁰¹ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 236: CGS aan de minister van oorlog, Den Haag, 4 mei 1904, de bijlage (kostenoverzicht voor stafoefeningsreis 1904).

²⁰² Alle informatie over overnachtingplaatsen, NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 236: Stafoefeningsreis 1904, Aanwijzingen voor de deelnemers, Kwartieren en hotelprijzen. Alleen de officieren sliepen in hotels of pensions. Het is niet bekend waar het begeleidende personeel (ordonnansen, paardenverzorgers, enz.) overnachtte. Mogelijk werden zij ingekwartierd net als de paarden of sloegen zij een tentenkamp op.

bijdragen aan de modernisering van de krijgsmacht, maar het aantal arbeidsplaatsen die hierop was geënt, was schaars. Voor wie dit wilde en over de capaciteiten beschikte, waren er eigenlijk maar drie opties: een functie bij de generale staf, op het Departement van Oorlog, of bij één van de opleidingsinstituten van de krijgsmacht.

Zodra ergens in de hiërarchie een personeelsmutatie nodig was, dan begon het 'grote schuiven'. Een plek die vrij kwam door promotie, overplaatsing of pensionering moest weer worden opgevuld. Elke mutatie veroorzaakte een golf van overplaatsingen om voor elke vrij gekomen plaats weer een geschikte vervanger te vinden. Voor de legerleiding een opgave, maar ook een kans om posities te versterken met goede officieren. Voor Theo was een mutatie elders in de legerorganisatie een kans om verder te komen.

Vroeg in het jaar 1905 bespraken de chef van de generale staf en de inspecteur van het militaire onderwijs een dringende zaak. Op de Hogere Krijgsschool werkte een docent die eigenlijk voor een promotie in aanmerking kwam. Dit was jonkheer G.A.A. Alting von Geusau. Op het moment was Alting von Geusau kapitein, maar hij was genomineerd om bevorderd te worden tot majoor. De regelgeving schreef echter voor dat, alvorens men bevorderd kon worden, een officier minstens één jaar lang de zogenaamde troependienst moest verrichten. Dit hield in dat een officier gedurende die periode, niet op een stafkwartier, maar bij een eenheid moest dienen. Kapitein Alting von Geusau voldeed niet aan die eis. Het was de bedoeling dat Alting von Geusau op 1 mei 1907 majoor werd, dus er was in 1905 nog voldoende tijd om die bepaling uit te voeren. Ook de inspecteur der infanterie werd bij de kwestie betrokken. De regels schreven één jaar troependienst voor, maar de inspecteur zag dat liever als een minimum eis. Het kon wat hem betreft ook langer zijn dan een jaar, al was het maar om wat marge te creëren voor verloven en onvoorziene vertragingen. De CGS nam dat advies ter harte, waardoor het mogelijk werd om een slim moment te kiezen voor de overplaatsing van kapitein Alting von Geusau. Dat moment lag voor de hand. Het nieuwe studiejaar op de Hogere Krijgsschool begon op 1 november, dus als laatste werkdag van Alting von Geusau was 31 oktober de uitgelezen datum.²⁰³

Voor een bekwame officier als Alting von Geusau was het geen probleem om een post te vinden bij een legereenheid. Hij kon per 1 november 1905 aan de slag bij het Regiment Grenadiers en Jagers. Over een vervanger voor hem bij de Hogere Krijgsschool werd wat langer gecorrespondeerd. De hele kwestie was in januari 1905 aangezwengeld door de directeur van de HKS. Dat was majoor W. Cool. Hij moest voor het aankomende studiejaar drie of vier docenten vervangen en deed per brief een voorstel aan de inspecteur van het militaire onderwijs. Als mogelijke vervanger van Alting von Geusau schoof hij Theo naar voren.²⁰⁴ In februari besprak de inspecteur de zaak met de chef van de generale staf, dan nog steeds A. Kool. Welke kandidaten tijdens het gesprek tussen de CGS en de inspecteur van het militaire onderwijs verder nog ter sprake kwamen is niet bekend, maar

²⁰³ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 235: Inspecteur van het Militaire Onderwijs aan de CGS, Den Haag, 24 februari 1905; CGS aan Inspecteur der Infanterie, Den Haag, 1 maart 1905 en CGS aan Inspecteur van het Militaire Onderwijs, Den Haag, 2 maart 1905.

²⁰⁴ NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 208: Register inkomende en uitgaande stukken, Geheim Archief, 31 oktober 1903 21 november 1906, nr. 8, Directeur HKS aan Inspecteur van het Militaire Onderwijs, Den Haag, 15 januari 1905.

de schriftelijke bevestiging van dat gesprek noemt er één: kapitein Muller Massis.²⁰⁵ Majoor W. Cool kreeg zijn zin. Op 25 april ontving hij de officiële bevestiging van deze personeelsswisseling.²⁰⁶ Vanaf 1 november 1905 zou Theo als nieuwe docent voor de vakken Tactiek en Tactische oefeningen op de kaart aan de slag gaan.

Hoewel hij misschien al de nodige ervaring had opgedaan met de opleiding van miliciens en jonge beroepssoldaten, was het onderwijs een nieuwe stap voor Theo. Majoor Cool anticipeerde op dit gebrek aan routine met theoretische onderwijsvormen en diende op 13 juni bij de inspecteur van het militaire onderwijs het verzoek in om eerder over zijn nieuwe docent te kunnen beschikken. Theo was in principe nog tot 1 november werkzaam op het stafkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, maar Cool wilde al vanaf september over hem beschikken.²⁰⁷ Die twee maanden extra waren waarschijnlijk hard nodig om Theo klaar te stomen voor zijn nieuwe betrekking. Lesgeven, en dan op het niveau van de HKS, was geen sinecure. Het vergde een goede voorbereiding en de nodige affiniteit met het lesprogramma, de visie en de organisatie op de HKS. Het verzoek werd ingewilligd op 29 juni 1905²⁰⁸. Enkele dagen later werd de inspecteur van het militaire onderwijs hierover geïnformeerd.²⁰⁹

De twee extra maanden voorafgaand aan het eigenlijke studiejaar golden als een oriëntatieperiode, maar ook als een proeftijd. Pas aan het einde van deze termijn zou worden besloten of Theo inderdaad geschikt was als docent. De officiële benoeming tot docent van de HKS zou aan het einde van de proefperiode volgen. Daarom werd deze periode aangemerkt als een tijdelijke detachering. Eind oktober wist de directeur van de HKS genoeg. Cool schreef een rapport over het functioneren van Theo en overhandigde dit, met een positief voorstel, aan de inspecteur van het militaire onderwijs.²¹⁰ De inspecteur zond de stukken door naar het departement van oorlog en op 31 oktober één dag voordat het studiejaar aanving werd het Ministeriële Besluit afgevaardigd.²¹¹

Op 1 september 1905 begon Theo zijn proeftijd bij de HKS in Den Haag. Over de beslissing die Cool na de proeftijd moest nemen, verkeerde Theo waarschijnlijk niet geheel in het ongewisse. Hij wist vermoedelijk niet dat hij de enige was, die voor deze functie was genoemd in de correspondentie tussen de CGS, Cool en de betrokken inspecteurs, maar bevroedde wel dat hij niet naar de HKS was gehaald als men twijfels over hem had. Enige verzekering over de volgende stap in zijn carrière zal Theo ook wel op prijs hebben gesteld, want tenslotte moest het gezin Muller Massis verhuizen naar Den Haag. Het is aannemelijk dat hem die zekerheid werd geboden. De overstap van

²⁰⁵ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 235: Inspecteur van het Militaire Onderwijs aan de CGS, Den Haag, 24 februari 1905.

²⁰⁶ NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 208: Inspecteur van het Militaire Onderwijs aan directeur HKS, Den Haag, 25 april 1905. Tegelijkertijd werd vermeld: Ten Bosch vervangt Vosmaer, Noomen vervangt Van Leeuwen en J.C.C. Tonnet blijft nog twee jaar aan als docent.

²⁰⁷ NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 208: Directeur HKS aan Inspecteur van het Militaire Onderwijs, Den Haag, 13 juni 1905.

²⁰⁸ Dispositie Departement van Oorlog Lr. II. 42 van 29 juni 1905.

²⁰⁹ NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 208: Inspecteur van het militaire onderwijs aan directeur HKS, Den Haag, 3 juli 1905.

²¹⁰ NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 208: Directeur HKS aan inspecteur van het militaire onderwijs, Den Haag, 30 oktober 1905.

²¹¹ Besluit Minister van Oorlog van 31 oktober 1905, IIe Afdeling nr. 62, volgens NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 171: Jaarverslag van de HKS, 1904-1905.

het stafkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie naar de HKS kwam voor hem niet uit de lucht vallen. Waarschijnlijk had Cool hem al vroeg in het jaar of nog eerder gepeild of hij het docentschap ambieerde en in de tussentijd werden ongetwijfeld de nodige details besproken.

Het was in elk geval een voorlopig hoogtepunt in Theo's militaire loopbaan. Een bevordering zat er nog niet in (alle docenten op de HKS waren kapiteins), maar wat deerde het: het docentschap aan de HKS was een waardige betrekking. Wie kreeg nu eenmaal de kans om beste officieren de *spes patriae* te onderwijzen in het militaire vak? Zijn leerlingen waren de toekomstige hoofd- en opperofficieren in de staven van de hoogste echelons. De commissie die aan het einde van het laatste studiejaar de eindrapport van de leerlingen opstelde, had nota bene een zwaarwegende stem in de kwestie of een afgestudeerde officier al dan niet in aanmerking kwam voor een betrekking bij de generale staf.²¹² Het instituut legde ook het nodige gewicht in de schaal waar het ging om het defensiebeleid²¹³, of bij de opzet van oefeningen, zoals de zogenaamde Grote manoeuvres die sinds 1875 bijna jaarlijks werden gehouden.²¹⁴

Helaas werd er in correspondentie geen woord geweid aan de motivatie achter de beslissing om kapitein Muller Massis voor deze functie aan te merken. Het was de directeur van de HKS geweest, die Theo noemde als potentieel kandidaat voor de functie, maar hij had Theo nooit onder zijn hoede gehad. Cool was weliswaar tussen 1882 en 1887 docent geweest aan de KMA, maar daar zal de kiem voor zijn voordracht niet gelegen hebben. Toen Theo aan de HKS studeerde, was Cool niet verbonden aan dat instituut.²¹⁵ De enige parallel tussen beide officieren was het lidmaatschap van de KVBK. Het geeft wel een idee van de sociale netwerken in het officierskorps, want het was blijkbaar niet noodzakelijk om in dezelfde eenheid te dienen om elkaar te kennen. Het is ontegenzeggelijk waar dat in elk geval Cool, de inspecteur van het militaire onderwijs en de chef van de generale staf het erover eens waren dat hij de meest geschikte kandidaat was.

Er is geen motivatie, noch veel bewijs. Er is zelfs maar één onomstotelijk bewijs voor Theo's geschiktheid: zijn eindcijfers van zijn studie aan de HKS. En daarvan zijn er slechts twee bekend, namelijk die voor de vakken *tactiek* en *strategie en krijgsgeschiedenis*. Voor beide vakken behaalde Theo een 9,5. Dat zijn buitengewoon goede resultaten, zelfs de hoogste behaalde resultaten in het tijdsvak 1894-1906.²¹⁶ Andere klinkende bewijzen zijn er niet, zoals Theo's eindrapport van de HKS dat de inspecteur van het militaire onderwijs in april 1900 naar de chef van de generale staf zond.²¹⁷ Echter, in de wetenschap dat de keuze van de docenten vanzelfsprekend werd gegrond op de aard van het onderwijs op de HKS²¹⁸ wetenschappelijk, gericht op zelfstandigheid en zelfontplooiing

²¹² NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 265: Inspecteur van het Militaire Onderwijs aan de CGS, Den Haag, 30 januari 1908.

²¹³ Bevaart, *De Gouden Zon* (Den Haag 1995) 61-62.

²¹⁴ *Idem*, 61.

²¹⁵ Cool was docent aan de HKS tussen 1892 en 1895 en directeur van dat instituut van 1900 tot 1907.

²¹⁶ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 265: Inspecteur van het Militaire Onderwijs aan de CGS, Den Haag, 30 januari 1908. T.F.J. Muller Massis deelde, voor wat betreft de vakken *tactiek* en *strategie en krijgsgeschiedenis* de ranglijst met jhr. G.J.M. Wittert. Overigens moet vermeld worden dat het gros van de leerlingen voor die vakken goede cijfers behaalde.

²¹⁷ NA, toegang 2.13.15.01, inv. nr. 197: Inspecteur van het Militaire Onderwijs aan de CGS, Den Haag, 7 april 1900, 'Verslag ten aanzien van de officieren van het leger h.t.l., die de Krijgskundige Studiën aan de HKS gevolgd en die studiën in 1899 voleindigd hebben'.

²¹⁸ Bevaart, *De Gouden Zon* (Den Haag 1995) 60.

mag worden verondersteld dat Theo hiervoor de kwaliteiten bezat.

Theo bleef bijna anderhalf jaar in Utrecht. Op 31 augustus 1905 nam hij afscheid van zijn collega's bij de staf van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hij verhuisde met zijn vrouw Johanna en zijn twee kinderen, Dirk en Helena, naar Den Haag. Zijn nieuwe betrekking bood hem een nieuwe ruimte: niet langer als een infanterist in de statische verdedigingslinie die de waterlinie was, maar als infanterist die geloofde in het optreden van de verbonden wapens en in de kracht van een hoogwaardig en beweeglijk veldleger. Het was een aanstelling die op het lijf was geschreven van iemand die wilde nadenken over de modernste tactische ontwikkelingen, wilde discussiëren over de toepassing daarvan in het Nederlandse leger en die denkbepelden wilde overbrengen aan een nieuwe generatie officieren. Zes jaar eerder had hij de HKS verlaten, met goede cijfers en een veelbelovende beoordeling van de eindcommissie, en nu was hij zelf docent. Hij zou acht jaar bij de HKS blijven.

6

EPILOOG

Op 27 juli 1905 werd Theo negenendertig. Hij was bijna twintig jaar officier, op ongeveer de helft van zijn militaire loopbaan en op een derde van zijn werkzame leven. In die twintig jaar was hij langzaam opgeklommen in de legerhiërarchie. Voor de meeste officieren gold, dat op dit punt van de carrière de toekomst voorspelbaar was. Sommigen zouden nog stijgen in rang, maar voor slechts een handvol van hen lag er nog een hoofd- of zelfs opperofficiersrang in het verschiep. Veel officieren hielden het bij een lijnfunctie, als eenheidscommandant. Theo oversteeg dit punt. Hij kreeg de eer toebedeeld om bij het Regiment Grenadiers en Jagers te dienen en hij studeerde met verve aan de HKS af. Dat kwam zijn militaire carrière zonder meer ten goede, maar intellectuele en leidinggevende capaciteiten of zelfs een uitgesproken 'officiersgeest' alleen waren niet voldoende om verder op te klimmen. Andere factoren spelen ook een rol. Die zijn echter vaak ongreepbaar of niet meer te reconstrueren, zoals sociale vaardigheden, een goede naam of denkbeelden over militaire en politieke aangelegenheden.

Zoals uit zijn verdere carrière bleek, was Theo behept met karaktereigenschappen waarmee hij binnen het officierskorps en daarbuiten een goede naam voor zichzelf opbouwde. Die naam steunde niet alleen op een *esprit de corps* dat alleen in het officierskorps nut had. In hem school ook een leraar, een diplomaat en een technocraat. Als een politicus kan men hem beter niet omschrijven. Die eigenschap heeft hij in zijn verdere loopbaan ook geen plaats gegeven. Tenslotte heeft hij, in tegenstelling tot andere officieren, niet voor het politieke vak gekozen. Misschien, als hij de kans al heeft gehad, wilde hij geen chef van de generale staf worden. In die functie past iemand die uit de voeten kan met doorgewinterde politici, terwijl Theo vooral een technocraat was.

Deze biografie is te beschouwen als een voorgeschiedenis voor het leven dat Theo na 1905 en vooral na 1916 gaat leven. Dat klinkt banaal, maar 1905 vormde ontegenzeggelijk een keerpunt in Theo's leven. De kiem was al eerder gelegd een proces van jaren en nu begonnen zij investeringen vruchten of te werpen. Zonder een korte beschrijving van Theo's verdere leven, lijkt al het voorgaande doelloos te zweven in de historische ruimte.

Acht jaar docent aan de Hoger Krijgsschool (1905-1913)

Alle leerling-officieren die aan de HKS studeerden, kregen onderricht in de vakken Tactiek en Tactische oefeningen op de kaart, ongeacht of die leerlingen de cursus Krijgskundige Studiën of Intendance Studiën volgden. Beide vakken vormden, samen met enkele andere, de kern van de opleiding. Elk studiejaar stonden ze op het lesprogramma, voor zowel de leerlingen van het leger 'hier te lande' als voor die van het Nederlands Indisch Leger. Daarnaast waren de tactische vakken

ook populair voor bijscholingscursussen.²¹⁹ Nadat Theo zich twee jaar had kunnen concentreren op de beide vakken, kwam er in het studiejaar 1908-1909 nog een derde bij. Voortaan gaf hij samen met J.C.C. Tonnet, J.L. ten Bosch en met de nieuwe directeur H.L. van Oordt ook het vak Strategie toegepast op de verdediging van Nederland.²²⁰

In organisatorische zin veranderde er, in de periode dat Theo er doceerde, niet bijzonder veel en er was ook weinig veranderd sinds hij zelf leerling was geweest. Als aanvulling op zijn kapiteinssalaris ontving Theo een traktement van fl. 200,-. Het traktement werd met ingang van het studiejaar 1907-1908 verhoogd tot fl. 300,-. Daarnaast ontving hij nog twee vaste vergoedingen: één voor boeken (fl. 100,-) en één voor andere onkosten (fl. 200,-).²²¹ Dit betekende een behoorlijke aanvulling op zijn salaris als kapitein van de generale staf. De charme van het docentschap school echter niet in financiële, maar in andere, enigszins samenhangende zaken. In de eerste plaats in het sociale netwerk. Een docent van de HKS verkeerde niet alleen in de hoogste legerkringen, maar bouwde tevens aan een relatienetwerk met zijn collega's en leerlingen. Na zijn afscheid van de HKS in 1913 kwam hij nog regelmatig oud-collega's of oud-leerlingen tegen in andere betrekkingen, bijvoorbeeld toen Theo militair attaché was in Berlijn. Als commandant van het veldleger kreeg hij ongetwijfeld te maken met officieren die bij hem lessen hadden gevolgd, of kreeg hij hen zelfs direct onder zijn hoede.

In de tweede plaats was het leven van een docent aan de HKS – althans voor hen die puur militaire vakken onderwezen – aardig afwisselend. Er was natuurlijk een vrije lange periode van theoretisch onderwijs, maar daar stond tegenover dat er vier maanden waren ingeruimd voor meer praktisch onderwijs. Onder begeleiding van de docenten, bekwaamden de leerlingen zich in de stafdienst tijdens oefeningen en excursies. Voor de docenten betekende dit ook, dat meer dan eens voor hen een reisje in het veld lag. Theo ging ook met regelmaat op pad in het land om schietoefeningen op de Harskamp, stafoefeningsreizen naar Limburg of Gelderland en grote manoeuvres bij te wonen. Maar ook als het theoretische deel van de opleiding hem aan Den Haag bond, bleef er voldoende dynamiek in de opleiding aanwezig, maar dat was dan van meer intellectuele aard.

Iets wat het docentschap aan de HKS eveneens interessant maakte, was de betrokkenheid van de docenten bij de militaire doctrinevorming. In dat opzicht was het een enerverende tijd en de militair analist kon zijn hart ophalen. In de voorliggende tien jaren waren er op militair gebied zeker voor de infanterist – verschillende vernieuwingen te bespeuren. Daarvoor waren er grofweg twee aanleidingen.

Ten eerste was er, na jaren politiek debat, in de eerste jaren van de twintigste eeuw op politiek-strategisch gebied het nodige bereikt. Het begrippenpaar afzijdigheid-neutraliteit vormde onverminderd het raamwerk voor doctrinevorming, maar de krijgsmacht kreeg eindelijk de middelen

²¹⁹ Ondermeer volgens NA, toegang 2.13.53, inv. nr. 176: Jaarverslag van de HKS, 1909-1910. Bijscholing stond open voor alle officieren die zich – in ten hoogste vier vakken – verder wilden bekwamen.

²²⁰ Idem, Jaarverslag van de HKS, 1908-1909.

²²¹ Respectievelijk NA, toegang 2.13.53, inv. n. 171: Jaarverslag van de HKS, 1904-1905 en Idem, inv. nr. 174: Jaarverslag van de HKS, 1907-1908, alsmede 'Reglement voor de Hoogere Krijgsschool', in *Regeling voor de Hoogere Krijgsschool* (z.pl. ca. 1908).

om die strategie een serieuzere invulling te geven.²²² Het veldleger werd aanmerkelijk vergroot en kreeg in 1907 een vaste staf. Het was een oude wens in legerkringen en werd, sinds de Frans-Duitse Oorlog (1870-1871), als absoluut noodzakelijk gezien om de gewapende neutraliteit overtuigend te kunnen uitdragen. Die oorlog had destijds het militaire establishment geschokt. De legers van de Duitse Bond walsten over de Franse vestingen heen, zonder dat het Franse leger maar een kans tot revanche kreeg. Het vertrouwen in permanente verdedigingswerken wankelde, maar werd in de jaren na de oorlog hervonden. Een ware bouwwoede trok over Europa: overal verrezen moderne en omvangrijke fortengordels rond de vestingsteden. Tegelijkertijd nam het belang van een groot en flexibel veldleger toe, want de oorlog werd in principe, niet meer in de verdedigingslinies, maar vóór de linies beslist. In Nederland was het bestaande veldleger beslist te klein om, én op te treden voor de linies, én om de linies te bezetten. Met het groeiend contingent dienstplichtigen en de oprichting van de landweer werd dat bezwaar ondervangen. Van de fictionele oorlogsscenario's waarmee voordien werd geflirt, kon nu eindelijk de uitwerking serieus ter hand worden genomen. De docenten en leerlingen aan de HKS konden hiermee volop uit de voeten, te meer omdat de politieke machtssituatie in Europa alles behalve geruststellend was.

Een tweede aanleiding bestond uit de gevolgen van enkele recente conflicten op de militaire doctrine. Er werden veel lessen geleerd uit de Boerenoorlog (1899-1902)²²³ en de Japans-Russische Oorlog (1904-1905). Beide oorlog boden militaire analisten tal van noviteiten en veroorzaakten dan ook een internationale moderniseringsgolf op operationeel, maar vooral op tactisch gebied. Daarnaast werden de contemporaine conflicten op de Balkan, waar ook de laatste vernieuwingen in beperkte mate werden getoetst, nauwlettend in de gaten gehouden. Daarnaast bleef, zoals gezegd, de oorlog tussen het Franse Keizerrijk en de Duitse Bond (1870-1871) als studieobject onverminderd relevant. De voorbeelden uit deze oorlogen lagen ten grondslag aan het tactische onderwijs dat Theo en de andere docenten op de HKS gaven. Daarnaast lag er voor de staf van de HKS de taak om, in samenspraak met ondermeer de generale staf, nieuwe doctrines te ontwikkelen en om een nieuwe generatie officieren in een nieuw stramen op te leiden.

Een bijzondere bijkomstigheid die Theo ten deel viel, was de gelegenheid om studiereizen te maken naar het buitenland. Achteraf kunnen we zeggen dat hij zich hierbij voelde als een vis in het water. Hij ging naar Frankrijk en Duitsland om grote legermanoeuvres bij te wonen. Het leverde hem niet alleen een schat aan informatie en een internationaal sociaal netwerk op, maar ook waardering in binnen- en buitenland én enkele medailles. De reizen waren de opmaat voor de tijd dat hij militair attaché was.

Oorlog op til (1913-1916)

Alle voorbereidingen en moderniseringingen waren niet voor niets. De internationale politieke

²²² Zie hierover ondermeer: Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, of voor een beknopter overzicht: P.H. Kamphuis, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid in de negentiende eeuw', in *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, deel 5* (Den Haag 1982).

²²³ Tijdens de Boerenoorlog stuurde het Nederlandse leger vier waarnemers naar Zuid-Afrika. Zij werden geaccrediteerd bij beide boerenrepublieken. Dit waren de officieren J.H. Ram, L.W.J.K. Thomson, C.J. Asselbergs en M.J. Nix. Nix raakte tijdens de waarnemingsmissie ernstig gewond en was te zwak om, in november 1900, met de andere officieren naar Nederland terug te reizen. Hij overleed op 10 november 1904 in Bloemfontein. Volgens: W.E. van Dam van Isselt, *Zestig jaar hooger militaironderwijs* (Den Haag 1928) 403-404.

situatie in Europa was alles behalve geruststellend. Na 1910 kwam de toestand steeds meer op scherp te staan. In 1913 werd Theo een nieuwe functie toegedacht. Het officierskorps van het Regiment Grenadiers²²⁴ behoefde versterking en Theo werd opnieuw naar zijn geliefde regiment gedirigeerd. Tegelijkertijd volgde de benoeming tot majoor. Oorspronkelijk zou Theo op 1 april 1913 bij het regiment aan de slag gaan als commandant van het tweede bataljon Grenadiers, maar hij kon nog niet op de HKS worden gemist. De minister van Oorlog besliste dat Theo, in tegenspraak met het betreffende Koninklijke Besluit, pas op 2 mei naar het regiment zou gaan.

De groeiende internationale spanning maakte Theo als bataljonscommandant mee. Iedereen voelde dat er oorlog op til was, maar hoopte intussen op het tegendeel. In 1914 werd Theo overgeplaatst naar het eerste bataljon, waar hij eveneens als commandant optrad. De traditie wilde dat het eerste bataljon gold als de elite onder de elite, aan wie opdrachten werden toevertrouwd die zeer waarschijnlijk roem zouden brengen. Van oudsher vocht deze eenheid op de rechter vleugel. Het was dan ook een eer om juist die eenheid te commanderen. De mobilisatie van 1914 bracht de oorlog dicht bij, maar ging aan de Nederlandse grenzen voorbij. De troepen werden geoefend en voerden bewakingsdiensten uit. Het eerste bataljon Grenadiers bleef in Zuid-Holland, dus Theo hoefde zijn gezin nooit lang te missen. Zoals bekend, zou Theo zijn troepen ook niet ten oorlog voeren. In plaats daarvan maakte hij opnieuw een stap in zijn loopbaan.

Hij werd ontheven van zijn commando en kreeg een voorname betrekking op het departement van Oorlog. Het lijkt een onverwachte overstap voor iemand die in hart en nieren militair was, maar iemand met Theo's capaciteiten was nu eenmaal beter op zijn plaats in de legertop: hij werd bij het departement het nieuwe hoofd van de tweede afdeling. Dat was de afdeling Generale Staf van het departement en vormde de schakel tussen de generale staf van het leger en de minister. Na het uitbreken van de oorlog kwam er nog een taak bij. Theo kreeg uit hoofde van zijn functie eveneens de verantwoordelijkheid voor de internering van buitenlandse militairen die, om wat voor reden dan ook, de Nederlandse grens overstaken.²²⁵ Hij volgde J.C.C. Tonnet op. De loopbaan van Tonnet vertoonde tot dan toe vaker overeenkomsten met die van Theo, maar Tonnet liep altijd even op hem vooruit. Tonnet onderscheidde zich ten opzichte van Theo ook in zijn bekendheid. In tegenstelling tot Theo, kwam Tonnet steeds veel voor in correspondentie wanneer kandidaten voor benoemingen ter sprake kwamen. Ook Tonnet werd buitengewoon gewaardeerd in legerkringen, maar koppelde dit aan een grotere bekendheid. Wellicht was hij minder ingetogen dan Theo of bezat hij een andere gave voor sociale contacten.

Het nieuwe hoofd van de tweede afdeling van het departement van Oorlog kreeg nauwelijks de gelegenheid om zijn stempel op die post te drukken, want binnen het jaar werd hij gevraagd voor een andere functie. Aan die nieuwe functie zou hij veel van zijn contemporaine bekendheid ontlenen, niet alleen binnen legerkringen, maar eveneens voor het Nederlandse publiek.

²²⁴ Het Regiment Grenadiers en Jagers was inmiddels hernoemt. Het heette nu de Brigade Grenadiers en Jagers en bestond uit twee regimenten van, respectievelijk Grenadiers en Jagers.

²²⁵ T.F.J. Muller Massis, 'De Ite afdeling tijdens den wereldoorlog', in *Gedenkschrift afdeling Generale Staf van het departement van Defensie, 1880-1930* (Den Haag 1930) 45-47. Zie over dit onderwerp ook: E. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

Militair attaché (1916-1920)

De militair attaché behartigde de belangen van de Nederlandse krijgsmacht in het buitenland en hij verzamelde informatie over de krijgsmacht van het land waar hij was geaccrediteerd.²²⁶ De militair attaché verving de gezant bij diens afwezigheid. Vandaar ook dat de militair attaché ook op meerdere kwaliteiten moest kunnen bogen: hij was een militair specialist met uitstekende contactuele eigenschappen, klasse en een instinct voor diplomatie. Dat alles was hoogst noodzakelijk voor de omgang in de hoogste legerkringen of een audiëntie bij de Duitse of Oostenrijk-Hongaarse keizer.

Theo werd in maart 1916 bevorderd tot luitenant-kolonel en in augustus werd hem 'opgedragen zich naar Duitsland te begeven en aldaar tot nader order te verblijven, teneinde een studie te maken van de huidige oorlog in een andere, vreemde militaire omgeving'.²²⁷ Over het besluit om Theo voor deze betrekking te verkiezen, ontbreekt elke correspondentie. Daardoor zijn er ook geen andere kandidaten bekend. Het is duidelijk dat de betrokkenen – ondermeer de CGS, het hoofd van de militaire inlichtingendienst en de minister van Oorlog – bij deze beslissing niet over één nacht ijs gingen. Daarbij moest een kandidaat in elk geval bereid zijn om langdurig in het buitenland te verblijven en hij diende de taal te spreken. Theo voldeed aan alle vereisten en vertrok eind september 1916 naar Berlijn. Zijn vrouw en dochter voegden zich op enig moment bij hem. Het gezin woonde eerst enkele maanden in het pension Herzberg aan de Potsdamer Privatstraße, maar verhuisde spoedig naar een woning aan de Lützow Ufer.²²⁸

Het was een drukke baan. Theo was veel van huis, want één van de belangrijkste bezigheden van de militair attaché waren de studiereizen waaraan hij deelnam. De reizen werden door de Duitse legerleiding georganiseerd voor de militaire attachés van neutrale staten. Zo kwam Theo veelvuldig in aanraking met de realiteit van oorlog. Hij bezocht tientallen keren de gevechtsfronten aan het oost- en westfront, op de Balkan of in de Alpen. Eenmaal terug in Berlijn schreef hij gedetailleerde rapporten over zijn bevindingen en verzond die naar het bureau van de generale staf in Nederland. Daar werden ze geanalyseerd door medewerkers van de militaire inlichtingendienst (GS3), die de wetenswaardigheden vervolgens verspreidden in legerkringen. Voor kennis over technische en tactische vernieuwingen aan het front waren de Nederlandse legerofficieren in hoge mate afhankelijk van het werk van de militaire attachés. Theo vervulde niet alleen daarom een verantwoordelijke functie, want als militair attaché was hij eveneens betrokken bij de diplomatieke relatie tussen Duitsland en Nederland. Samen met de gezant, baron Gevers, had hij bij tijd en wijle zijn handen vol aan de, soms regelrecht provocerende houding van Duitsland tegenover het neutrale Nederland. Terwijl baron Gevers zijn werk in overheidskringen deed, trachtte Theo informatie te onttrekken aan zijn vele relaties in het Duitse leger én tegelijkertijd het Nederlandse standpunt aan te prijzen.

De diplomatie ging hem goed af. Hij kon bogen op een groot en invloedrijk sociaal netwerk

²²⁶ Meer over de Nederlandse militair attaché in: S.R. Maaskant, 'Militaire studiereizen. Op bezoek bij de belligerenten', in H. Andriessen en P. Pierik (eds.), *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918, deel 14* (Soesterberg 2007) 333-334.

²²⁷ NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

²²⁸ Volgens ansichtkaarten die T.F.J. Muller Massis in 1916 en 1917 naar zijn gezin verzond, familie-archief Muller Massis, privécollectie.

en werd in Duitse legerkringen zeer gewaardeerd.²²⁹ De rol die hij speelde ging niet aan het Nederlandse publiek voorbij. De dagbladen maakten regelmatig melding van zijn werkzaamheden en wapenfeiten, zij het niet in detail want Theo's werk was vertrouwelijk van aard. Gedurende de oorlog werden zijn verantwoordelijkheden nog verder uitgebreid, want hij werd tevens militair attaché in Oostenrijk-Hongarije. Deze benoeming had niet zozeer een diplomatiek karakter, maar louter een militair. Het betekende vooral nog meer studiereizen, meer relaties én meer kennis over de oorlog. Hij bleef in Berlijn wonen.

Ook na de wapenstilstand in november 1918 bleef Theo in Berlijn. Als militair attaché was Theo's werk in Duitsland en Oostenrijk grotendeels volbracht. De oorlog was ten einde en van het Duitse leger was weinig meer over. Duitsland zonk af in revolutionaire woelingen. De Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie scheurde in tweeën. Hij zond nog inlichtingen over de politieke situatie in Duitsland naar de Nederlandse inlichtingendienst, want informatie over revolutionaire woelingen in Duitsland was mogelijk ook voor Nederland relevant. Dat gold ook voor de situatie in het Roergebied. Hierover werd hij eens 's avonds laat ontboden ten kantore van een Duitse generaal. De generaal legde kolonel Muller Massis en zijn adjudant, J. Fabius voor, dat hem plannen bekend waren dat communisten en Spartakisten vanuit het Roergebied Nederland wilden binnenvallen. Na een innig gesprek bleek dat de Duitse generaal de Nederlanders voor de Duitse wagen wilde spannen om de oproer te breken. Theo had de plannen van de Duitse generaal direct doorzien. Fabius schreef later: *'Dat was in eens een heel andere Muller Massis, dan ik tot dusver had leren kennen – een geslepen Muller Massis, die zich niet liet vangen'*.²³⁰ Na het gesprek stonden Muller Massis en Fabius weer buiten. Het was twee uur 's nachts. Theo zei tegen zijn adjudant: *'Nu jongeman, ik ben zelden zo laat uit. Dit is nu een prachtige gelegenheid om Berlijn ook eens bij nacht te bekijken. Jij kent de weg, voer me nu maar ergens heen'*.²³¹

In Berlijn was niet veel meer te doen, maar Berlijn vormde wel een goede uitvalsbasis voor een nieuwe betrekking. Hij werd opnieuw geaccrediteerd als militair attaché, maar ditmaal bij de regeringen van Zweden en Denemarken. Dat was niet voor lange duur, want het ambt van militair attaché werd in 1920 als bezuinigingsmaatregelen van de begroting geschrapt. Het leek ook een overbodige betrekking, toen de vrede weer was teruggekeerd in Europa.

Opperofficier (1920-1928)

Het leger kampte na de Eerste Wereldoorlog met grote organisatorische problemen. In de eerste plaats was er het hele proces van demobilisatie. De demobilisatie van de dienstplichtige lichten was redelijk snel na de oorlog afgerond, maar daarmee was niet gezegd dat de krijgsmacht weer, als normaal, op vredessterkte functioneerde. De reorganisatie van het leger in

²²⁹ Die waardering was duurzaam. Toen T.F.J. Muller Massis' dochter in 1971 de autobiografie *Aus meinem Leben* van Paul von Hindenburg uit de nalatenschap van haar vader schonk aan de Führungsakademie der Bundeswehr in Hamburg, ontving zij een bedankbrief met de woorden: *'Der Namenszug Ihres Herrn Vater auf dem Deckblatt des Buches hält ihn als verdienstvollen niederländischen General auch bei uns in Erinnerung. Sein soldatischer Lebensweg ist in der Zeit des Ersten Weltkrieges durch seine Dienste als niederländischer Militärattaché [...] mit Deutschland verbunden. Er hatte hier viele Freunde gewonnen, deren Verehrung er sich bewahrte.'* Volgens NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

²³⁰ J. Fabius, 1948 (artikel in een onbekend periodiek).

²³¹ Ibidem.

vredesgarnizoenen was voor de legerorganisatie een behoorlijke opgave. Het is voor te stellen welke invloed dit had op personele aangelegenheden. Ook op het materiele vlak moest veel werk worden verzet. Na vier jaar mobilisatie waren de voorraden van de krijgsmacht flink vergroot, maar veel materieel was versleten. De noodzakelijke reorganisatie stond in het teken van een nieuwe tijd. De oorlog was voorbij. Na een kortstondige economische opleving na de oorlog, raakte de internationale markten begin jaren twintig in het slop. Eerst werd de defensiebegroting nog ontzien, maar spoedig kwam er een kentering in het maatschappelijke en politieke draagvlak, waarvan de gevolgen snel merkbaar werden. De landsdefensie bleek de aangewezen portefeuille voor bezuinigingen.

Na de afschaffing van de militair attachés in 1920, moest voor kolonel Muller Massis een nieuwe functie worden gevonden. Het hoogste commando dat Theo tot dan toe had bekleed, was dat van bataljonscommandant bij de brigade grenadiers en jagers. Met ingang van 1 augustus 1920 werd hij aan het hoofd gesteld van de tweede divisie van het veldleger. Tegelijkertijd werd hij bevorderd tot generaal-majoor.²³² Dat was een maand voordat hij officieel werd ontslagen als militair attaché bij het gezantschap in Berlijn.²³³ Het hoofdkwartier van de divisie was gevestigd in Arnhem.

Begin jaren twintig werd de krijgsmacht ingrijpend gereorganiseerd, waardoor er ondermeer twee nieuwe posten vrij kwamen: die van de chef van de generale staf en die van de commandant van het veldleger. Een journalist van *Het Vaderland* wist te melden dat voor deze posten door bronnen binnen het leger twee kandidaten werden getipt. Eén gegadigden was generaal M.D.A. Forbes Wels, de andere was generaal T.F.J. Muller Massis.²³⁴ Het was in elk geval duidelijk dat Theo de tweede divisie niet erg lang zou aanvoeren. Begin 1922 werd de knoop doorgemaakt. Generaal Forbes Wels werd de nieuwe chef van de generale staf en Theo volgde generaal De Block op als commandant van het veldleger.²³⁵

De stand van zaken in het veldleger was, zoals gezegd, weinig rooskleurig en het politieke gesternte in de jaren twintig bracht hierin geen verandering. De krijgsmacht werd uitgekleeft en daartegen was niet veel in het geweer te brengen. De bezuinigingen hadden hun weerslag op de sfeer in het leger, want discipline en motivatie waren soms ver te zoeken. Theo kreeg de leiding over een veldleger dat aan alle kanten scheuren begon te vertonen, maar in een retrospectieve overdenking kopte *Het Vaderland* van 25 juli 1936: '*Hij heeft het vertrouwen in het leger hersteld*'.²³⁶ Zelfs als die periode in vogelvucht wordt aanschouwd, wordt duidelijk dat de nieuwe commandant niet stil heeft gezeten.

Theo heeft er hard aan gewerkt om de geoefendheid van het veldleger, ondanks het gebrek aan middelen, op een acceptabel peil te brengen. Vooral de manoeuvres van de Lichte Brigade trokken de aandacht van de pers. Bij ongeregelde troepen trad hij streng op, maar doorzag ook de noodzaak tot een nieuwe omgang tussen kader en manschappen. Tijdens een interview met de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in 1927 werd hem door de journalist de vraag gesteld

²³² NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis).

²³³ Ibidem.

²³⁴ *Het Vaderland*, 30 juli 1921.

²³⁵ NIMH, Afschrift stamboek officieren, dossier 397M (T.F.J. Muller Massis). Overigens trad generaal De Block op als waarnemend commandant voor generaal T. Burger.

²³⁶ *Het Vaderland*, 25 juli 1936. Het is een artikel ter gelegenheid van T.F.J. Muller Massis' zeventigste verjaardag.

of hij iets merkte van een anti-militaristische geest in het leger. Hierop antwoordde Theo: *'Over de Hollandschen soldaat hebben wij volstrekt niet te klagen. Hij doet wat er van hem verlangd wordt. En dat wàt wij van hem verlangen, niet op Pruissische – op oud-Pruissische wijze van hem geëischt wordt, behoef ik u niet te verzekeren. Dat doet niemand meer. [...] Militarisme bestaat niet in ons leger. Bovendien heeft iedereen, die zich bezwaard voelt, recht om zijn beklag in te dienen'*.²³⁷ Hij was niet van de oude stempel en had oog voor maatschappelijke ontwikkelingen, maar zwoer bij 'een goede geest'. Discipline was hem heilig, maar hij doorzag dat kadaverdiscipline niet de aangewezen methode was om de Nederlandse soldaat te laten luisteren. Die tijd was voorbij. Hij vervolgde zijn antwoord: *'Natuurlijk houdt de inrichting van een leger verband met den geest van het volk. Maar het Nederlandsche volk eischt niet van zijn leger dat het een ordeloze bende is, die zijn ontevredenheid op ontoelaatbare wijze uit, bijvoorbeeld door massabetoogingen'*.²³⁸

Het lijkt hem niet te spijten dat de 'oud-Pruissische wijze' averechts werkt. Het Duitse leger was ongetwijfeld een grote inspiratiebron voor hem, maar hij heeft oog voor het specifieke van het Nederlandse karakter. Daarop past hij zijn beleid aan, want Nederland gaat hem aan het hart. Van huis uit was hij evenmin een beknottende tucht gewend, dus het viel hem niet zwaar dit in de praktijk te brengen. Het is misschien ook een antwoord op de sluimerende angst voor de massa. Een individuele benadering en een overlegsfeer behoevde het leger wellicht voor grootschalige protestacties. In elk geval laat hij zich voortdurend goeddunkend uit over de sfeer in het leger en de bereidwilligheid van de manschappen.

Een ander punt dat op zijn conto is te schrijven, is de centralisatie van het veldleger. Het veldleger, als afzonderlijke onderdeel van het leger, was betrekkelijk nieuw. Pas in 1907 kreeg het veldleger een vaste staf, maar die kreeg vooral zeggenschap over de infanterie. Andere onderdelen van de krijgsmacht ressorteerden nog lang onder de chef van de generale staf. Theo wist uiteraard in samenwerking met de CGS te bewerkstelligen dat bijna alle wapens en dienstvakken onder zijn commando werden geschaard. Daarbij kreeg hij het commando van de Vesting Holland onder zijn hoede. De oude situatie was natuurlijk zeer nadelig voor de samenwerking tussen de krijgsmachtonderdelen. Theo had zich als docent van de HKS al sterk gemaakt voor het optreden van 'verbonden wapens'. Hij meende dat alleen een overkoepelend commando hiervoor een geschikte oplossing was. Nu voegde hij de daad bij het woord. Sindsdien kan men spreken over de 'landmacht'. De centralisatie van de het landleger was een doeltreffende modernisering, maar met de nodige organisatorische gevolgen. De functie van Theo's eigen ambt veranderde uiteraard. Hij kon zich niet langer met alle praktische zaken bezighouden en daarom moest ook de staf van het veldleger gemoderniseerd. Een ander punt was de nieuwe verhouding tussen de commandant van het veldleger en de chef van de generale staf. Door de reorganisatie werd het ambt van de CGS uitgekleeft. Veel verantwoordelijkheden werden nu overgedragen naar de commandant van het veldleger.

Ondanks zijn drukke werkzaamheden, vond Theo ook tijd voor het maatschappelijke leven. Vaak waren die bezigheden gerelateerd aan het ambt dat hij bekleedde. Als hij begrafenissen,

²³⁷ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 5 november 1927.

²³⁸ *Ibidem*.

militaire sportwedstrijden of soirees bezocht, was zijn naam in de krant te vinden. Hij was als militair attaché al bij het publiek bekend geraakt, maar als commandant van het veldleger werd hij honderden keren in dagbladen en andere periodieken vermeld. Daardoor is er een aardig beeld te schetsen van de organisaties waarbij hij op één of andere manier betrokken was. Eén van die organisaties was de Vereniging van Volkenbond en Vrede. Bij deze vereniging was Theo nauw betrokken. Hij werd benoemd in de erecomités voor de 18 Mei Herdenking en de Nationale Hugo Grotius Herdenking van 1925.²³⁹ Tijdens een bezoek van het laatstgenoemde comité aan slot Loevestein riepen de leden, bij het zien van de erbarmelijke staat waarin het kasteel verkeerde, spontaan de Vereniging Slot Loevestein in het leven om het roemruchte slot van verder verval te redden en te renoveren. Theo nam zitting in het verenigingsbestuur.²⁴⁰

Als militair attaché en commandant van het veldleger beleefde Theo waarschijnlijk de drukste tijd van zijn leven. Aan het einde van het jaar 1928 kwam er een einde aan zijn militaire carrière. Misschien had hij dat toen zelf nog niet overwogen – of nog een paar jaar uitgesteld, maar hij werd gevraagd als lid van de Raad van State. Eerder was hij al officieel bedankt voor zijn werk als commandant van het veldleger. Dat was voor een actief generaal een bijzonderheid. Hij ontving bij die gelegenheid een onderscheiding. Nu werd hij gevraagd als staatsraad. Het was opnieuw een grote eer. In december 1928 maakte hij een laatste toer door het land. Hij nam afscheid van de garnizoenen. Op 2 januari 1929 nam hij afscheid van de minister van Oorlog. Enkele dagen later werd hij geïnstalleerd bij de Raad van State. Generaal Insinger volgde hem op als commandant van het veldleger.

Burgerleven als staatsraad (1929-1948)

In januari 1929 gaat Theo aan de slag bij de Raad van State.²⁴¹ Als zijn naam in de krant verschijnt, werd hij steevast aangemerkt als generaal buiten dienst, of als voormalig commandant van het veldleger, maar hij was burger en daar moest hij vast en zeker aan wennen. In zijn nieuwe werkkring gingen de zaken er anders aan toe dan in het leger. Desondanks was de overgang van het leger naar de Raad van State mogelijk niet al te groot, want Theo was er langzaam ingegroeid. Als militair attaché en als commandant van het veldleger was hij al ingewijd in het politieke en diplomatieke leven. Zijn nieuwe collega's had hij ongetwijfeld al regelmatig ontmoet bij officiële staatsaangelegenheden, zoals de opening van de Staten-Generaal of borrels op het departement van Oorlog. Het is niet verwonderlijk dat hem de defensieportefeuille werd toevertrouwd, want als defensiespecialist kon men hem zeker aanmerken. Zo bleef hij nauw betrokken bij het leger, nu vooral als adviseur. Tijdens de eerste jaren in zijn nieuwe baan overheersten nog bezuinigingen op

²³⁹ Op 18 mei 1889 was de eerste vredesconferentie in Den Haag geopend. In 1925 werd herdacht dat Hugo de Groot driehonderd jaar geleden *De jure belli ac pacis* uitbracht.

²⁴⁰ De lijst van organisaties waaraan Theo deelnam is lang. Hij was op enig moment tussen 1916 en 1940 betrokken bij ondermeer Haagse oranjeverenigingen, de padvinderij, tal van (sport)verenigingen en comités gerelateerd aan het leger, de Vereniging Nederland en Oranje (in Berlijn), de Nederlandse Bond in Duitsland en de Zweeds-Nederlandse-, Nederlands-Oostenrijkse- en Nederlands-Duitse Vereniging. Voor meer informatie over laatstgenoemde vereniging zie: I. Tames, 'De Nederlandsch-Duitse Vereeniging en het verlangen naar ware cultuur', in F. Boterman en M. Vogel (eds.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003).

²⁴¹ De tijd dat T.F.J. Muller Massis bij de Raad van State werkte, werd niet in detail onderzocht. Hij volgde generaal W. Cool (1848-1928) op.

defensiegebied en een twijfel over de toekomst van de krijgsmacht. Medio de jaren dertig ging het roer, door de toenemende internationale spanning, noodgedwongen 180 graden om. Met het uit te stippelen beleid had Theo weinig van doen, althans niet als direct betrokkene, maar in zijn adviseursrol droeg hij zijn steentje bij aan de voorbereiding op de naderende oorlog.

In de vroege ochtend van 5 mei 1940 stortte een Duitse militaire overmacht zich op het Nederlandse leger. De Nederlandse soldaten vochten, zoals het heette, als leeuwen, maar de uitkomst wakte geen verbazing. Nederland werd bezet door troepen van het Derde Rijk. Het was niet het Duitsland dat Theo aan het hart ging. Enkele jaren eerder was Duitsland nog voor veel Nederlanders – waaronder voor Theo – een voorbeeldnatie geweest. Van de hoogstaande Duitse cultuur was weinig meer over, zo leek het. Juist voor iemand als Theo ontstond minstens een ambivalente situatie. Was dit nu het leger waarmee hij in het verleden zo'n goede band onderhield en waarvoor hij achting kende? Wat was er geworden van de officieren met wie hij in Berlijn – en daarna – contacten onderhield? Misschien leidden ze nu de eenheden van de *Wehrmacht* of de *Schützstaffeln* (SS) die het soevereine koninkrijk overweldigde dat hij zo'n warm hart toedroeg. Ongeacht zijn goede herinneringen aan zijn tijd in Berlijn of zijn relaties bij het 'oude' Duitse leger, dit was het Duitsland dat verantwoordelijk was voor de verwondingen die zijn zoon opliep in de strijd.

Dirk Muller Massis was als reserve-officier gemobiliseerd en ingedeeld als compagniescommandant van het Regiment Grenadiers. Hij vocht op het vliegveld Ockenburg bij Den Haag tegen Duitse parachutisten en raakte ernstig gewond in zijn zij en aan zijn hand. Kapitein Muller Massis wist binnen enkele minuten meer over oorlog dan zijn vader in tientallen jaren had geleerd. Theo en zijn vrouw Jo leefden in spanning, in afwachting van nieuws van hun zoon, terwijl Theo nog aan zijn verantwoordelijkheden in het landsbestuur trachtte te beantwoorden. Dirk werd gewond krijgsgevangen gemaakt. Na de oorlogsdagen werd hij vanwege zijn verwondingen afgekeurd voor de militaire dienst. Dat was in het bezette Nederland, althans voor officieren, een veelbetekende beslissing. Toen na de capitulatie aan de officieren van het Nederlandse leger een verklaring werd voorgelegd, waarmee zij, na ondertekening, hun erewoord gaven om de strijd tegen de Duitse bezettingsmacht op alle fronten te staken, werd Dirk niet voor deze keuze gesteld. Officieren die, door oorlogsverwondingen, waren afgekeurd, werden hiervan vrijgesteld. Dirk verzocht zijn behandelend arts om een nieuwe medische keuring, waarvan, wat hem betreft, de uitslag vooraf al vaststond: Dirk wilde per se zijn erewoord *niet* geven, maar daarvoor moest hij worden goedgekeurd voor de militaire dienst. De arts verleende zijn medewerking en Dirk hield zich aan zijn heroïsche voornemen. Hij vluchtte naar Groot-Brittannië en nam opnieuw dienst bij het Nederlandse leger.²⁴²

Nederland werd na 1940 gedompeld in onzekerheid en angst. De vice-voorzitter van de Raad van State, F. Beelaerts van Blokland was in het gevolg van de koningin naar Groot-Brittannië vertrokken. De andere leden van de Raad van State hielden nog enige tijd de schijn op, maar werden spoedig door de bezetter naar huis gestuurd. Theo werd een ambteloos burger. Zijn plotselinge pensioen bracht hem een onverhoopte hoeveelheid vrije tijd, thuis bij zijn vrouw en dochter. Dirk was vertrokken en contact met hem was jaren onmogelijk. Maar het leven hield niet op. In Den Haag had Theo zijn vrienden, kennissen en collega's. In 1941 schreef hij voor het tijdschrift *Ons Leger* het

²⁴² Volgens correspondentie in het familie-archief Muller Massis.

al genoemde artikel over zijn oud-oom Frederik Muller Massis. Voor het jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde schreef hij een necrologie over zijn oud-collega L.M.A. von Schmid.²⁴³ Von Schmid was in februari 1942 overleden. Het geeft een idee over de zaken waarmee Theo zich tijdens de oorlog bezighield. Door het wegvallen van zijn werk kreeg hij plots tijd voor meer triviale zaken. Hij werkte waarschijnlijk aan zijn stamboom en natuurlijk hield hij de vordering van de oorlog nauwlettend in de gaten.²⁴⁴

Tijdens de oorlog verhuisde het gezin naar Doetichem. De redenen hiervoor zijn onbekend. Den Haag was veranderd in een vesting en grote delen van de stad verdwenen onder de sloophamers. Het was nog nauwelijks mogelijk om vrijelijk door de stad te bewegen, zonder ergens op een *Sperrgebiet* te stuiten. Misschien was dat wel de reden voor de verhuizing, misschien werd het gezin, net als veel Hagenaars geëvacueerd. Het is onduidelijk waarom nu juist Doetichem als nieuwe woonplaats werd gekozen. Waarom niet naar Leeuwarden? En waarom niet naar Nijmegen, waar Theo's zussen woonden? Een antwoord hierop zou beter gegeven kunnen worden als er iets bekend zou zijn over de verhuisdatum. In 1944 werden veel inwoners van Den Haag geëvacueerd, maar aan het einde van dat jaar was het niet mogelijk om naar Nijmegen te reizen. Daar woedde de strijd in alle hevigheid. Hoe het ook zij, in Doetichem zou het gezin niet van het oorlogsgeweld verschoond blijven.

Vlak voor de bevrijding van Doetichem werd de stad hevig gebombardeerd om de Duitsers te verjagen. Dit was eind mei 1945. Grote delen van de stad werden verwoest en veel inwoners zochten een veilig heenkomen. Helena raakte gewond bij het eerste bombardement, op 21 maart. Ze werkte als verpleegster in een noodhospitaal in een buitenwijk van de stad, maar het gebouw kreeg drie voltreffers. Er vielen vijf doden. Zijn dochter Helena raakte bedolven onder de trap en vallend puin. Haar ouders waren na het horen van het nieuws naar het noodhospitaal gesnel en troffen Helena aan op een platte kar met gewonden. Ze was verlamd. De verlamming was gelukkig tijdelijk, maar ze zou nog jaren behandeld worden. Op dat onfortuinlijk moment werden Theo en Jo ook van hun jongste kind gescheiden. Vanwege het gevaar in de stad werd ze, na omzwervingen van het ene naar het andere ziekenhuis, ver van de frontlijn vervoerd. Het was daardoor voor Theo en Jo niet meer mogelijk haar te bezoeken.²⁴⁵

'*En nu zitten we hier geheel alleen met zijn beiden zonder dienstbode in dit groote huis*', schreef Theo op 25 maart aan kennissen.²⁴⁶ Zij wisten niet hoe het Dirk verging en Helena lag in een ziekenhuis, ver bij hen vandaan. Zo bleven ze alleen achter. Ze leefden zoveel mogelijk op de begane grond want Jo durfde niet in de kelder – maar als de beschietingen begonnen zochten ze noodgedwongen een heenkomen in de kelder van de woning. De oude generaal moest in de verlaten, verwoeste binnenstad op zoek naar eten. Enkele dagen later begon de laatste acte in de bevrijding van Doetichem. Hun eigen huis was niet langer veilig en zo trokken ze van huis naar huis. In de nacht van 1 op 2 april verbleven ze in een woning vol Duitse soldaten, dat onder zwaar mitrailleurvuur lag.

²⁴³ T.F.J. Muller Massis, 'Jhr. L.M.A. von Schmid, 1859-1942, in *Handelingen en mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1942-1943* (Leiden 1944) 104-111.

²⁴⁴ Familie-archief Muller Massis, privécollectie.

²⁴⁵ Volgens correspondentie in het familie-archief Muller Massis.

²⁴⁶ Familie-archief Muller Massis, privécollectie: Brief T.F.J. Muller Massis aan onbekenden, 25 maart 1945.

De dag daarop was de strijd ten einde. Theo schreef: '*2 April waren de laatste Duitsers uitgeroeid*'.²⁴⁷

Het was de tweede keer dat hij het einde van een oorlog van dichtbij meemaakte, maar het was een wereld van verschil. De eerste keer, op 11 november 1918, was hij met zijn vrouw en kinderen in Berlijn. Hij was militair attaché en genoot aanzien in zowel het Nederlandse als het Duitse leger door zijn karakter, kennis en voorkomen. In zijn comfortabele kantoor in de Nederlandse ambassade of in zijn werkkamer in hun huis aan de Lützow Ufer 30 schreef hij tot besluit van zijn laatste reisverslag: '*Het vorenstaande is het korte verslag van mijn laatste frontreis. Wellicht heeft het slechts historische waarde*', en in de kantlijn van op het voorblad krabbelde hij in potlood: '*Geschreven 2 dagen na de revolutie in Duitschland*'.²⁴⁸ Op 2 april 1945 schuilde hij, bejaard en ambteloos, met zijn vrouw in een onbekend huis, in een verwoeste stad. Over het lot van zijn kinderen wist hij onrustwekkend weinig. Het contrast kon niet groter zijn: als geëerd militair van een neutraal land, op diplomatieke missie bij een belligerent of als kwetsbaar, misschien zelfs hulpeloos burger van een, door diezelfde belligerent onderworpen natie.

Enkele dagen later reed Dirk, gestoken in het uniform van de Irenebrigade, met een jeep de stad in. Van zijn tantes in Nijmegen had hij gehoord dat zijn ouders in Doetichem verbleven. Helena werd nog steeds verpleegd, maar spoedig was het gezin herenigd. Theo, Jo en hun dochter vestigden zich weer in Den Haag, aan het Bezuidenhout 265d. Theo nam zijn taak in de Raad van State weer op. Hij was bijna tachtig, maar onvermoeid betrokken bij de opbouw van het gehavende land en de reconstructie van de overheid. In zijn vrije tijd bezocht hij nog een enkele keer de vergaderingen van de vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap. Het zal voor de jonge leden een eer zijn geweest.

Generaal b.d. T.F.J. Muller Massis overleed op 82-jarige leeftijd 18 juli 1948. Op woensdag 21 juli 1948 werd hij begraven op de begraafplaats Oud Eik en Duinen, onder een zwarte deksteen, in graf nummer 1063a.²⁴⁹

²⁴⁷ Familie-archief Muller Massis, privécollectie: Brief T.F.J. Muller Massis aan 'dames Keeser', 29 april 1945.

²⁴⁸ NIMH, dossier 141: T.F.J. Muller Massis, *Beknopt verslag van eene reis naar het Westfront, 18 October-25 October 1918, GSIII, no. 13319*, Berlijn, 11 november 1918.

²⁴⁹ Zijn vrouw, Johanna Bolman, werd op 25 mei 1954 bijgezet. Zij overleed op 21 mei 1954.

7

EEN BIOGRAFIE VAN T.F.J. MULLER MASSIS

Conclusie

*'Alle twist, elk gekrakeel was vergeten, verdwenen de partijchap: waren allen niet zonen van één land en was dat land niet in gevaar? En dit is de verheugenis, welke de mobilisatie geeft, eene verheugenis, die verre gaat boven het leed, dat zij noodzakelijkerwijze met zich brengt: het Nederlandse volk, als één man geschaard om den troon en bereid het leven te geven voor het behoud van zijn vaderland.'*²⁵⁰ Dit was het doel van een soldaat. Deze motivatie weerspiegelt in contemporaine bewoordingen het gezamenlijk streven van het leger – van het gehele volk zelfs – om vorst en vaderland te beschermen tegen een ieder die het Nederlandse koninkrijk bedreigde. Patriottisme was een hoog goed, om voor te leven, en desnoods, als onvermijdelijk offer, voor te sterven. Misschien somt dit citaat het karakter – de 'officiersgeest' van T.F.J. Muller Massis het beste op. Toen hij als vijftien- of zestienjarige jongen een militaire carrière verkoos, was dit patriottisme waarschijnlijk vooral een vrucht van zijn opvoeding, maar het gevoel bleef naarmate hij ouder werd. Hij werkte zijn hele leven voor 'vorst en vaderland', omringd door mensen die daar nauwelijks anders over dachten. Er was geen reden om anders te denken. Nederland stelde hem niet teleur.

Ook al bewonderde hij het Duitse leger, ook al was hij betrokken bij de Vereniging voor Volkenbond en Vrede, altijd stond zijn leven in het teken van de vrijheid, in eigenheid, van het Nederlandse volk. Zijn participatie in het Algemeen Nederlands Verbond, het Verbond voor Nationaal Herstel of de Nederlands-Duitse Vereniging tijdens het Interbellum, zeggen veel over zijn ideaalbeeld van de maatschappij²⁵¹, maar die maatschappij stond altijd onder god, vorst en de Nederlandse vlag. Hij was rechts, misschien autoritair, maar had niets op met de opheffing van het individu.

Zijn denkbeelden over de maatschappij heeft T.F.J. Muller Massis ten beste gediend en dat legde hem geen windeieren. Als begaafd officier trof hem lof en beloning. Hij kreeg grote verantwoordelijkheden. Deze historische biografie moet reconstrueren waarop zijn leven was gefundeerd. Bovendien kan dit biografisch-historisch onderzoek een bijdrage leveren aan de kennis over de cultuur van het Nederlandse officierskorps en over de krijgsmacht in de eerste jaren van het Interbellum. Dit werd in de inleiding toegelicht. In deze conclusie wordt alleen naar het leven van T.F.J. Muller Massis gekeken. Een verband met andere zaken wordt af en toe gelegd. In de inleiding werd eveneens vermeld dat het onderzoek niet in een strak keurslijf is gegoten. Daardoor ontbreekt een structuur van deelvragen. Het navolgende volgt daarom in principe het chronologisch vertelde

²⁵⁰ *De Brigade Grenadiers en Jagers, de staf der eerste divisie en de eerste mitrailleurafdeling tijdens de mobilisatie* (Rotterdam z.j.). Het (aangepaste) citaat is afkomstig uit het voorwoord van dit herinneringsalbum. Het boekje dateert waarschijnlijk uit 1914. De auteur is onbekend.

²⁵¹ Zie ook noot 240.

verhaal.

Het eerste hoofdstuk beschreef de periode van 1866 tot 1882. T.F.J. Muller Massis werd geboren in 1866 te Wichmond. Zijn vader was hervormd predikant. Dat is tegelijkertijd ongeveer het enige aanknopingspunt met betrekking de jeugd van T.F.J. Muller Massis. Godsdienst was ongetwijfeld een belangrijk onderdeel van zijn opvoeding. Zijn vader had banden met de late protestantse réveilbeweging, maar daarin speelde een ambivalente houding ten opzichte van de vorst geen rol meer. Het Huis van Oranje stond in het gezin Muller Massis juist in hoog aanzien. Daarvoor waren historische gronden, want de oranjegezinde voorouders waren niet vergeten. Onder hen was een aantal militairen te vinden. De familie Muller Massis was niet vermogend, maar voldoende bemiddeld om de kinderen (de jongens) een opleiding te bieden. Het huwelijk tussen de ouders van T.F.J. Muller Massis, ds. D.G.W. Muller Massis en Jacoba van Eck, was een samenkomst tussen een burgerlijke en adellijke familie. Zijn moeder was barones. Ook zij was afkomstig uit een protestantse, oranjegezinde en bemiddelde familie. T.F.J. Muller Massis kreeg lager onderwijs op De Klokenberg in Nijmegen en volgde daarna drie jaar onderwijs op de HBS in dezelfde stad. Hij koos voor een militaire carrière als officier.

Is nu te zeggen dat de appel niet ver van de boom viel? Die veronderstelling is zo zwak als hij clichématig is, maar lijkt desondanks van toepassing. Dat wil zeggen, er is geen bronnenmateriaal dat het tegendeel bewijst. Het is waar dat opvoeding de basis legt voor een leven, maar de sporen van opvoeding kunnen in het latere leven schijnbaar uitgewist worden door nieuwe invloeden. Toch lijkt daarvan in dit geval geen sprake. De sporen van het ontwikkelde burgerlijke milieu blijft hij onmiskenbaar dragen.

In de inleiding werd de 'verburgerlijking' van het Nederlandse officierskorps genoemd. Een biografisch-historisch onderzoek is een goede gelegenheid om hiervan bewijzen te zoeken. Eigenlijk is T.F.J. Muller Massis geen goed voorbeeld, aangezien hij een zoon was van een burgerlijke vader en een adellijke moeder. Niettemin lijkt zijn opvoeding uitgesproken burgerlijk, al is het de vraag wat dat dan precies betekent. Verschilde zijn opvoeding van een adellijke jongen? Dat is niet waarschijnlijk, maar wat in ieder geval ontbrak was notie van adeldom. Die uit zich ondermeer in de familiegeschiedenis. Sprekend is daarom ook de brief van ds. D.G.W. Muller Massis ter ondersteuning van zijn zoons wens om geplaatst te worden bij het Regiment Grenadiers en Jagers. Daarin ontvouwt hij een familiegeschiedenis met de bedoeling om waardering te verkrijgen van de koningin. Verder is het frappant dat in de privécollectie van de familie Muller Massis veel sporen van genealogisch onderzoek zijn te vinden.²⁵² Dat soort zaken kunnen wijzen op een poging van een burgerlijke familie hybride in dit geval om adellijke gewoonten te imiteren. Die suggestie leidt tot een overweging. Het voorgaande ondermijnt het idee dat de cultuur van het officierskorps verburgerlijkte. Bovendien kunnen het ook adellijke families zijn die cultuurgoed van hun burgerlijke equivalenten overnamen. Het is in elk geval niet eenduidig en daarom een nadere studie waard. Dit voorbeeld veronderstelt in ieder geval een proces dat enige tijd heeft geduurd.

In het tweede hoofdstuk worden de eerste twaalf jaar van zijn militaire loopbaan besproken. Het verhaal begint als T.F.J. Muller Massis, als zestienjarige jongen, op de KMA aankomt en eindigt

²⁵² Familiearchief Muller Massis, privécollectie.

als hij in 1894, als eerste luitenant, naar Den Haag vertrekt. Hij mag '*onder de oogen des Konings*' dienen bij het Regiment Grenadiers en Jagers. Jaren later schrijft hij zelf '*dat de plaatsing daarbij, voor wat de officieren betreft, als eene onderscheiding en als een belooning voor goede diensten moest worden beschouwd*'.²⁵³ Meer duidelijk over zijn persoonlijke waardering voor die benoeming is niet mogelijk. Voordien was hij echter subaltern officier bij het 1e Regiment Infanterie in Leeuwarden. Het was zijn eerste plaatsing na een goed verlopen officiersopleiding op de KMA in Breda. Hier leerde hij de beginselen van het militaire leven: kameraadschap en hiërarchie. Overigens schiep de opleiding op de KMA en de verbondenheid met het Regiment Grenadiers en Jagers een band voor het leven, respectievelijk als lid van het officierskorps en als officier van het eliteregiment.

Hij nam pas deel aan het verenigingsleven op de KMA nadat de gouverneur aan de voortschrijdende verzuiling een einde had gemaakt. Het is niet bekend of er hiertussen een verband bestaat, al werd hij lid van een algemeene vereniging. In Leeuwarden ontmoette hij zijn toekomstige vrouw, Johanna Bolman. Zij kwam uit een zelfde soort familie als hijzelf. Hij huwde haar op 17 juli 1890. In 1891 werd Dirk, hun eerste kind geboren. Enkele jaren daarna vertrekt het gezin naar Den Haag. T.F.J. Muller Massis is een veelbelovend officier. Als de mogelijkheden en kansen het toelaten, ligt er een verdienstelijke carrière in het verschiet.

Het derde hoofdstuk handelt over een belangrijke periode in het leven van T.F.J. Muller Massis. In de jaren tussen 1894 en 1903 zet hij de belangrijkste stappen in zijn loopbaan. Eerst studeert hij aan de Hogere Krijgsschool. Het is het hoogste opleidingsinstituut van de landmacht en T.F.J. Muller Massis doorloopt de studie met verve. Vanwege die goede resultaten wordt hij gedetacheerd bij de generale staf. Dat is het moment waarop hij definitief zijn naam vestigt als een bekwaam officier. Zijn stageopdracht wordt zeer goed beoordeeld en zijn detachering wordt zelfs met enige tijd verlengd. Het wordt de hoogste legerleiding in die tijd duidelijk dat luitenant Muller Massis veel in zijn mars heeft. Dat heeft hij niet alleen te danken aan zijn intellect. Het is ook zijn aard als mens en dat speelt ongetwijfeld een rol zijn visie op de maatschappij. Dit zijn overigens zaken die moeilijk te bewijzen zijn. Toch zijn dit soort persoonlijke aspecten niet onbelangrijk. Deze informatie is in elk geval nuttige om de vraag te kunnen beantwoorden of de mobiliteit in de legerorganisatie tijdens deze jaren door technocratische of sociale merites werd bepaald.

Het laatste hoofdstuk beschrijft slechts twee jaar. Die twee jaar lijken inderdaad een intermezzo tussen een periode van 'vorming' en een periode van ontplooiing. Nadat T.F.J. Muller Massis de meesterproef bij de generale staf doorstond, werd hij bij het 7e Regiment Infanterie in Hoorn geplaatst. Het werd niet volkomen duidelijk waarom die keuze werd gemaakt. Enige tijd later werd kapitein Muller Massis benoemd bij de generale staf en toegevoegd aan het stafkwartier van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Ook die betrekking is van korte duur. Als gevolg van een promotie van een docent aan de Hogere Krijgsschool kwam hij in aanmerking voor de vacante positie. Er was vertrouwen van zijn meerderen; T.F.J. Muller Massis stak een onzichtbare lijn in zijn leven over. Hij werd docent aan de Hogere Krijgsschool. Al het volgende is in de epiloog beschreven.

In een biografie van een officier verwacht men zaken te vinden die de aard van de militair

²⁵³ T.F.J. Muller Massis, 'Gelukwensch van den oud-Grenadier T.F.J. Muller Massis', *De Hollandsche Revue*, 34-1 (1929) 659.

verbeelden. Hoe was het gesteld met Muller Massis' leidinggevende capaciteiten, zijn omgang met meerderen en minderen, zijn neus voor kwaliteit onder zijn mensen of zijn prestaties op het 'slagveld'? Met andere woorden, wat heeft hij betekend voor het Nederlandse leger? Er zijn alleen indirecte bewijzen beschikbaar. Het is aannemelijk dat hij zijn eigen opvoeding gebruikt als spiegel voor zijn wijze van leidinggeven. Autoriteit stond daarin buiten kijf, maar er was ruimte voor een mening, zelfontplooiing en rede. Dit was tevens een grondslag van het curriculum van de Hogere Krijgsschool. Verder was hij waarschijnlijk vooral pragmatisch. Hij lijkt niet erg extreem in zijn meningen. Ongetwijfeld dacht hij mee over de zaken die speelden in legerkringen, zoals het volksleger, het veldleger, het defensiebeleid en allerhande tactische vraagstukken. Ongetwijfeld had hij een mening, maar misschien koos hij eerder de gulden middenweg. Hij was niet conservatief, noch uiterst progressief. In plaats daarvan zocht hij liever aansluiting bij gegeven mogelijkheden en zocht daarin naar de beste oplossingen. Kortom, hij was een technocraat. Dat stempel lijkt hem goed te passen. Gezien Muller Massis' loopbaan, was die opstelling effectief.

Hij bereikte een sleutelpositie in een omvangrijke organisatie als de krijgsmacht. Daar is geen handleiding voor. Blijkbaar vertrouwden zijn meerderen hem steeds meer en grotere verantwoordelijkheden toe, zonder dat Muller Massis dit vertrouwen beschaamde. Hij kreeg zelfs de gelegenheid om Nederland te vertegenwoordigen in Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Scandinavië. Zonder te generaliseren over de subinstitutionele geschiedenis van het officierskorps, gaf dit onderzoek wel enig inzicht in het carrièreverloop binnen de landmacht. Dat draagt bij aan de algemene kennis over de Nederlandse krijgsmacht, maar het vormt ook een onderlegger en een vergelijkende bron voor ander onderzoek. Dat geldt ook voor andere onderwerpen die hier ter sprake kwamen, zoals de stages bij de generale staf of de stafoefeningen. De informatie biedt een opstap voor het onderzoek naar tot op heden onbeschreven verbanden. Een sprekend voorbeeld zijn de opdrachten die de stagiaires bij de generale staf kregen. Het is zondermeer zinvol om deze in verband te brengen met de heersende internationale veiligheidssituatie of binnenlandse, politieke vraagstukken, vooral als de onderwerpen ook centraal staan bij stafoefeningen. Het is vervolgens zinvol om te onderzoeken in hoeverre en in welke mate bepaalde personen hun vingerafdruk op het defensiebeleid achterlieten. Tenslotte is het interessant om meer over die sleutelpersonen te leren.

Van dit biografisch-historisch onderzoek verwacht men een antwoord op de vraag hoe het maatschappelijk leven van T.F.J. Muller Massis er uit zag, maar ook een antwoord op de vraag hoe hij was al mens. Daarover is in het voorgaande al iets gezegd, maar wat was zijn karakter en hoe was hij als echtgenoot, of als vader? Dit soort vragen zijn overgeleverd aan de beschikbaarheid van bronnenmateriaal. Tijdens een oefening op de Harskamp in 1914 stuurde hij een briefje naar zijn dochter om haar te feliciteren met haar belijdenis. Het briefje was kort, maar liefdevol. Tijdens de studiereizen die hij tijdens de Eerste Wereldoorlog als militair attaché maakte, zond hij ansichtkaarten naar huis – vaak zonder enige tekst, anders kort en zakelijk.²⁵⁴ Hij was zondermeer ontdaan toen zijn dochter in 1945 gewond raakte bij een bombardement op Doetichem. Zijn dat tekenen van een warm gezinsleven? Uiteraard, maar de gegevens zijn schaars, zeggen niets over zijn

²⁵⁴ Dit zijn voorbeelden, aanwezig in het familiearchief Muller Massis, privécollectie.

rol als echtgenoot en weinig over zijn rol als vader. Het is wel waar dat Helena als ongehuwde vrouw haar hele leven bij haar ouders bleef wonen. Het is waar dat Dirk uiteindelijk de militaire carrière van zijn vader koos. Dat had ook anders kunnen gaan. Het blijft hoe dan ook bij dit soort summiere aanwijzingen en dat lijkt typerend voor dit biografisch-historisch onderzoek. Dit onderzoek heeft beperkingen aangetoond. De beste oplossing is een doelgerichte werkwijze: het biografisch-historisch onderzoek moet een belangrijker oogmerk hebben dan louter het onderzoek naar één persoon. Meestal zal dat betekenen dat aan de persoonlijkheid van een historische figuur weinig aandacht kan worden besteed. Juist de informatie die hiervoor nodig is, ontbreekt doorgaans. Dagboeken en brieven zijn dun gezaaid. Vaak blijft het steken bij kerngegevens, maar dat kan soms voldoende zijn. Het is dikwijls wel mogelijk om een persoon een plaats te geven in een historische context en dat is toch waar het om draait. Zo ook in dit geval. De persoonlijkheid van iemand als T.F.J. Muller Massis kan de interesse wekken, maar wanneer we deze biografisch-historische studie beschouwen als een deelstudie, is dat gegeven eigenlijk irrelevant. Behalve in het geval van zeer belangwekkende historische figuren, draait het om maatschappelijke verdiensten en kerngegevens, zoals politieke voorkeur en geloof. Met die wetenschap is het mogelijk om andere historische thema's aan te pakken, zoals, in dit geval, de geschiedenis van het Nederlandse officierskorps en van de krijgsmacht tijdens het Interbellum. Voor mij staat vast dat T.F.J. Muller Massis een 'brok geschiedenis' is, maar dat hij bovendien andere verhalen vertegenwoordigt.

BIJLAGE 1

Chronologisch overzicht militaire loopbaan²⁵⁵

Jaar	Mutatie	Rang	Onderdeel
1866	Geboren op 27 juli 1866 te Wichmond (gemeente Warnsveld)		
1882	Op 2 augustus benoemd tot cadet bij het Wapen der Infanterie <i>hier te lande</i> bij de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda. Theo arriveert op 4 september bij de KMA.	Cadet	kma
1885	Bevorderd tot cadet-korporaal, op 1 juli (aan het einde van het derde studiejaar).	Cadet-korporaal	
	Bevorderd tot cadet-sergeant, op 2 oktober.	Cadet-sergeant	
1886	Studie aan de kma met goed gevolg afgerond. Bevorderd tot tweede-luitenant, geplaatst bij het tweede bataljon van het 1e Regiment Infanterie (1 R.I.) in Leeuwarden, per K.B. van 29 augustus 1886.	Tweede-luitenant	2-1 R.I.
1888	Overgeplaatst naar het eerste bataljon van het 1e Regiment Infanterie.		1-1 R.I.
1890	Bevorderd tot eerste-luitenant, per K.B. van 30 december 1890.	Eerste-luitenant	
1892	Overgeplaatst naar het vierde bataljon van het 1e Regiment Infanterie.		4-1 R.I.
1894	In rang overgeplaatst naar het Regiment Grenadiers en Jagers in Den Haag en aldaar geplaatst bij het eerste bataljon (Grenadiers); respectievelijk per K.B. van 14 maart 1894 en beschikking van de Minister van Oorlog van 19 maart 1894.		1-R.G.J.

²⁵⁵ De gegevens in dit overzicht zijn hoofdzakelijk ontleend aan de navolgende bronnen: Nationaal Archief, Den Haag, Archief van het Ministerie van Oorlog: Dienststaten en stamboeken officieren Landmacht en KML: Naamindex officieren Landmacht: Ju v/m Z, toegang nummer 2.13.06, daarvan respectievelijk inventaris nummer 446, Stamboek der Heeren Officieren, 91; inv.nr. 452, idem., 1 Regiment Infanterie, 87 en inv. nr. 488, idem., 7 Regiment Infanterie, 78; Archief van het gezantschap Oostenrijk, 1896-1938, toegang 2.05.29, inv. nr. 96; voorts Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Dossier 397M, Afschrift stamboek officieren, T.F.J. Muller Massis; voorts *Cadettenalmanak* (Breda), de jaren 1882-1887; *Naam- en ranglijst der officieren van het Koninklijk leger der Nederlandse en van de Nederlandsche Indiën* (Gorinchem), de jaren 1883-1898; *Naam- en ranglijst der officieren van het Nederlandse leger en van dat in Nederlandsch Oost-Indië, alsmede van de landmacht in West-Indië* (Gorinchem), de jaren 1899-1921; *Naam- en ranglijst der officieren van het Nederlandse leger en van dat in Nederlandsch-Indië* (Gorinchem), de jaren 1922-1930, *Recueil Militaire, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklijke Nederlandsche Landmacht* (Den Haag), de jaren 1882-1928; *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden* (Den Haag, Utrecht), de jaren 1882-1930.

Jaar	Mutatie	Rang	Onderdeel
1896	Met ingang van 1 november gedetacheerd bij de Hogere Krijgsschool in Den Haag, voor de cursus Krijgskundige Studiën.		(hks)
1899	Na beëindiging van de studie op de Hogere Krijgsschool op 1 november terug bij het eerste bataljon van het Regiment Grenadiers en Jagers in Den Haag.		(hks)
1900	Benoemd tot adjudant van het eerste bataljon van het Regiment Grenadiers en Jagers, per K.B. van 29 augustus 1900.	Eerste-luitenant-adjutant	
1901	Per 1 november gedetacheerd bij de Generale Staf (GS), 'onder de bevelen van de Chef van de Generale Staf' en in verband daarmee eervol ontslagen als adjudant bij het Regiment Grenadiers en Jagers.	Eerste-luitenant	(GS)
1902	Detachering bij de Generale Staf voor onbepaalde tijd verlengd, per dispositie van het Departement van Oorlog.		(GS)
1903	Bevorderd tot kapitein en overgeplaatst naar het eerste bataljon van het 7 Regiment Infanterie (7 R.I.) in Hoorn, per K.B. van 4 februari 1903.	Kapitein	1-7 R.I.
1904	Met ingang van 1 mei in rang overgeplaatst naar de Generale Staf en toegevoegd aan de staf van de commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in Utrecht.		gs
1905	Per 1 september gedetacheerd bij de Hogere Krijgsschool en met ingang van 1 november docent <i>Tactiek</i> en <i>Tactische oefening op de kaart</i> op die instelling. Later eveneens docent <i>Strategie toegepast op de landsverdediging</i> .		(hks)
1913	Bevorderd tot majoor en overgeplaatst naar het tweede bataljon (Grenadiers) van het Regiment Grenadiers en Jagers in Den Haag, met ingang van 1 april. Treed nog tot 2 mei op als docent aan de Hogere Krijgsschool. Sinds die datum commandant van het tweede bataljon.	Majoor	2-R.G.J.
1914	Benoemd tot commandant van het eerste bataljon van het Regiment Grenadiers en Jagers, per beschikking van de Minister van Oorlog van 27 januari 1914.		1-R.G.J.

Jaar	Mutatie	Rang	Onderdeel
1915	Benoemd tot hoofd van de tweede afdeling van het Departement van Oorlog (Generale Staf), per K.B. van 11 januari 1915.		Ile Afdeling DvO (GS)
1916	Per 16 maart bevorderd tot luitenant-kolonel. Vertrekt op 1 augustus naar Berlijn als tijdelijk militair attaché. Op 18 augustus ontheven uit de functie als hoofd van de tweede afdeling van het Departement van Oorlog.	Luitenant-kolonel	(tijdelijk militair attaché)
1917	Sinds juni tevens als tijdelijk militair attaché bij het gezantschap in Wenen. Benoemd tot militair attaché bij het Nederlandse gezantschap in Berlijn, per K.B. van 15 november 1917.		Militair attaché
1918	Bevorderd tot kolonel, per 16 maart 1918.	Kolonel	
1920	Met ingang van 1 augustus bevorderd tot generaal-majoor en benoemd tot commandant van de tweede divisie (II Div.). Ontheven uit de functie als militair attaché, per K.B. van 1 september 1920.	Generaal-majoor	C.-II Div.
1922	Met ingang van 1 februari benoemd tot commandant van het veldleger (C.V.).		C.V.
1929	In verband met de benoeming tot lid van de Raad van State, met ingang van 1 januari op eigen verzoek eervol ontslagen uit de militaire dienst.		
1948	Overleden op 19 juli 1948 te Den Haag		

BIJLAGE 2

*Onderscheidingen*²⁵⁶

Jaar	Onderscheiding
1901	Onderscheidingsteken voor Langdurige Dienst als Officier (Officierskruis)
1910	Ridder in de Orde van Oranje-Nassau, met zwaarden Ridder in de Orde van het Legioen van Eer (Frankrijk)
1912	Officier in de Orde van de Kroon van Italië (Italië) Ridder der 3e klasse in de Kroonorde van Pruisen (Duitsland) Officier in de Orde van Leopold II (België)
1918	Ridder der 3e klasse in de Orde voor Militaire Verdiensten, met kroon en zwaarden (Beieren, Duitsland)
1920	Ridder der 2e klasse van het IJzeren Kruis (Duitsland) Commandeur der 1e klasse in de Orde van het Zwaard (Zweden)
1922	Commandeur der 1e klasse in de Danneborg (Denemarken) Ridder in de Orde van de Nederandse Leeuw
1923	Bevorderd tot Commandeur-Grootkruis in de Orde van het Zwaard (Zweden)
1926	Grootkruis der Orde van St. Olaf (Noorwegen)
1926	Bevorderd tot Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw

alsmede,

- Ereteken in zilver ter erkenning van uitstekende daden bij gelegenheid van de watersnood in 1926 of Watersnoodmedaille 1926 (1927);
- Mobilisatie Kruis 1914-1918
- Zilveren erepenning als blijk van belangstelling in 's Rijks verzamelingen, door schenking betoond

²⁵⁶ De gegevens in dit overzicht zijn hoofdzakelijk ontleend aan de navolgende bronnen: Nationaal Archief, Den Haag, Archief van het Ministerie van Oorlog: Dienststaten en stamboeken officieren Landmacht en KNIL: Naamindex officieren Landmacht: Ju 1/m Z, toegang nummer 2.13.06, daarvan respectievelijk inventaris nummer 446, Stamboek der Heeren Officiëren, 91; inv.nr. 452, idem., 1 Regiment Infanterie, 87 en inv. nr. 488, idem., 7 Regiment Infanterie, 78; voorts Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Dossier 397M, Afschrift stamboek officieren, T.F.J. Muller Massis.

BIJLAGE 3

Bekende publicaties van T.F.J. Muller Massis

T.F.J. Muller Massis en J.L. ten Bosch, *Eene oefeningsreis op het gebied van tactiek, stafdienst en legerverpleging* (Den Haag 1909).

M.C. van der Hoog, 'De samenwerking van infanterie en artillerie in het gevecht', in *Orgaan der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap* (Den Haag 1911) 317-386, met reactie van T.F.J. Muller Massis op de pagina's 366-368.

T.F.J. Muller Massis, 'De verbinding van infanterie en veld-artillerie op het gevechtveld en de hogere troepenleiding', in *Orgaan der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap* (Den Haag 1913) 305-365.

T.F.J. Muller Massis, 'De verbonden wapens', in *Wetenschappelijk jaarbericht van de vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, 9e jaargang, 1913* (Den Haag 1914), 75-114.

T.F.J. Muller Massis, 'De infanterie', in *Wetenschappelijk jaarbericht van de vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, 9e jaargang, 1913* (Den Haag 1914), 115-134.

T.F.J. Muller Massis, 'De betekenis van het veldleger', in *De militaire spectator, 92e jaargang, 1923* (Den Haag) 523-524.

T.F.J. Muller Massis, 'Gelukwensch van den oud-grenadier T.F.J. Muller Massis', in *De Hollandsche revue, 34e jaargang, 1, 1929* (Delft 1929) 659.

T.F.J. Muller Massis, 'De IIe afdeeling tijdens den wereldoorlog', in *Gedenkschrift afdeeling Generale Staf van het departement van Defensie, 1880-1930* (Den Haag 1930) 45-47.

T.F.J. Muller Massis, 'Iets betreffende de gevechten in Brussel in het jaar 1830', in *Ons Leger, 27e jaargang, 8, 1941* (1941) 227-228.

T.F.J. Muller Massis, 'Jhr. L.M.A. von Schmid, 1859-1942', in *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 1942-1943* (Leiden 1944) 104-111.

AFKORTINGEN

C	Commandant
CGS	Chef van de generale staf
C.V.	Commandant Veldleger
Div.	Divisie
DvO	Departement van Oorlog
GS	Generale Staf
HBS	Hogere Burgerschool
HKS	Hogere Krijgsschool
K.B.	Koninklijk Besluit
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KVBK	Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap
R.G.J.	Regiment Grenadiers en Jagers
R.I.	Regiment Infanterie

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

Archiefbronnen

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
 Familiearchief Muller Massis, privécollectie
 Geniemuseum, Vught
 Koninklijke Militaire Academie, Breda
 Nationaal Archief, Den Haag
 Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum
 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag
 Nederlands Letterkundig Museum, Den Haag

Dag- en weekbladen, periodieken

Nieuwe Amerfoortse Courant / Amersfoort Dagblad / De Eemlander (1866-1948)
Het Centrum (1910-1930)
De Leeuwarder Courant (1866-1948)
De Nieuwe Rotterdamsche Courant (1910-1930)
Het Vaderland (1920-1945)
De Militaire Spectator (1882-1929)
De Militaire Gids (1900-1929)

Jaarboeken, naslagwerken en verslagen

Cadettenalmanak (Breda) (1882-1887)
Naam- en ranglijsten der Officieren enz. (Gorinchem) (1883-1929)
Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap (Den Haag) (1886-1948)
Wetenschappelijk jaarbericht van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap (Den Haag) (1910-1914)
Recueil Militair, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklijke Nederlandse Landmacht (Den Haag) (1882-1929)
Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden (Den Haag, Utrecht) (1882-1929)
Handelingen der Staten-Generaal, Eerste en Tweede Kamer (1915-1929).

Literatuur

Beknopt overzicht van de geschiedenis van het militair onderwijs sedert 1814 (Breda 1911).
De Brigade Grenadiers en Jagers, de staf der eerste divisie en de eerste mitrailleurafdeeling tijdens de mobilisatie (Rotterdam z.j.).
Gedenkboek der feestviering van het 70-jarig bestaan der bataljons Grenadiers en Jagers, 1829-1899 (Den Haag z.j.).
Regeling van de Hoogere Krijgsschool (1908).
 Abbenhuis, M.M., *The art of staying neutral. The Netherland in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006).
 Alting von Geusau, G.A.A., 'De infanterie', in *Wetenschappelijk jaarbericht van de Vereniging ter*

- Beoefening van de Krijgswetenschap, 8e jaargang, 1912 (Den Haag 1912) 151-184.
- Berg, D. van den, *Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939): een leven in dienst van zijn land en zijn volk: eene levensbeschrijving, mede steunende op zijne eigen 'Herinneringen'* (Den Haag 1949).
- Beunders, H.J.G. 'De buitenlandse politiek van Nederland, 1918-1924', in N.C.F. van Sas (ed.) *De kracht van Nederland: internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991), 88-108.
- Beus, J. de, Doorn, J.A.A. van, Rooy, P. de, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 1996).
- Bevaart, W., *De Nederlandse defensie (1837-1874)* (Den Haag 1993).
- Bevaart, W., De Gouden Zon. *De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992* (Den Haag 1995).
- Blok, P.J., 'Levensbericht van Charles Marius Dozy', *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1901-1902* (Leiden 1902).
- Boddens Hosang, J.E., *Nederlandsche Weermacht 1914-1918. Herinneringen, delen 1 en 2* (z.pl. z.j.).
- Bonebakker, J.W., *Twee verdienstelijke officieren: N. Bosboom en C.J. Snijders* (Nieuwkoop 1974).
- Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden. Augustus 1914 – mei 1917* (Gorinchem 1933).
- Brugmans, H. (ed.) *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920).
- Bruijn, J.R. en Wels, C.B., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003).
- Bijkerk, R.P.F., 'W.F. Pop (1858-1931)', in G. Teitler, W. Klinkert (eds.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren, 1815-1955* (Amsterdam 1997) 283-299.
- Centraal Bureau voor Genealogie en Heraldiek, *Nederland's Patriciaat, 3 jaargang, 1912* (Den Haag 1912).
- Dam van Isselt, W.E. van, 'Zestig jaren hooger militair onderwijs', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 1927-1928. Jubileumuitgave bij gelegenheid van het zestigjarig bestaan der Hoogere Krijgsschool en het tienjarig bestaan der Hoogere Marine Krijgsschool* (Den Haag 1928).
- Dekker, P.C. 'Stormscholen', *De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de Overzeesche bezittingen, 1920* (Utrecht 1920).
- Diepen, R. van, *Voor Volkenbond en vrede: Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999).
- Engelbronner, E.R. d', *Negentig jaar stafschool, krijgsschool en hogere krijgsschool 1868-1958* (z.pl z.j.).
- Engelen, D., *De Militaire Inlichtingen Dienst 1914-2000* (Den Haag 2000).
- Fabius, H.A.C., 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de Overzeesche bezittingen, 1921* (Utrecht 1921).
- Froger, W., 'Enkele beschouwingen over de moderniseering van het leger', in P.H.A. de Ridder (ed.) *De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de Overzeesche bezittingen, 1919* (Utrecht 1919).
- Gans, E., *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003).
- Groen, P. en Klinkert, W. (eds.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003).

- Gijsberti Hodenpijl, G.H.J., *Honderd jaren geschiedenis van de Regimenten Grenadiers en Jagers* (Den Haag 1930).
- Gijsberti Hodenpijl, G.H.J., Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van (eds.), *Geschiedenis der Regimenten Grenadiers en Jagers* (Den Haag 1934).
- Heckers, J., 'Noch noodig, noch gewenscht'. *Honderd jaar vakbond voor militairen 1898-1998* (Amersfoort 1998).
- Hoedemaker, P.A.W., Lucas, P.P., *De Nederlandse militair attaché* (Breda 1984) ongepubliceerde scriptie Koninklijke Militaire Academie.
- Hollert, J.L., 'De militair attaché', *Ons Leger* (1962) 96-99.
- Hoog, M.C. van der, 'De samenwerking van infanterie en artillerie in het gevecht', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 1910-1911* (Den Haag 1911) 317-386.
- Jacobs, E.A., 'Les attaches militaires et navals etrangers en Belgique avant la première guerre mondiale', *Revue Belge d'histoire militaire/Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis, 18 serie, juni 1970* (Brussel 1970) 440-465.
- Kamphuis, P.H., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid in de negentiende eeuw', in *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, 5* (Den Haag 1982).
- Kitzen, M.W.M., Tuinier, D.H., *Ervaringen uit den Grooten Europeesche Krijg. Invloeden op het optreden der Nederlandse verbonden wapens en het gebruik van vestingwerken* (Breda 2002) ongepubliceerde scriptie Koninklijke Militaire Academie.
- Klinkert, W., Schulten, J.W.M., Vos, L. de, (ed.), *Mobilisatie in Nederland en België, 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991).
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992).
- Klinkert, W., 'Nederland(ers) en de Eerste Wereldoorlog', in *Armamentaria 35, 2000* (Delft 2000).
- Klinkert, W., 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in H. Binneveld, M. Kraaijestein, M. Roholl en P. Schulten (ed.) *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).
- Kluiters, F.A.C., *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993).
- Kramers, C.J.M., 'De militaire attachés', in *Mars et Historia, 3-1997* (...).
- Kruijff, T. de en Princen, F.J.J. (eds.), *Koninklijke vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap. Gedenkboek ter gelegenheid van het 125-jarige bestaan* (z.pl. 1990).
- Lith, H. van, *Plotseling die vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland, 1914-1918* (Zaltbommel 2001).
- Maaskant, S.R., 'Militaire studiereizen. Op bezoek bij de belligerenten', in H. Andriessen en P. Pierik (eds.), *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918, deel 14* (Soesterberg 2007).
- Middelkoop, T. van, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair, 1876-1952* (Zaltbommel 2002).
- Moelker, R., Soeters, J. (eds.), *Krijgsmacht en samenleving. Klassieke en eigentijdse inzichten* (Amsterdam 2003).
- Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam, Antwerpen 2001).
- Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek 1839-1939*

- (Amsterdam, Antwerpen 2006).
- Muller Massis, T.F.J., Ten Bosch, J.L., *Eene oefeningsreis op het gebied van tactiek, stafdienst en legerverpleging* (Den Haag 1909).
- Muller Massis, T.F.J., 'De verbinding van infanterie en veld-artillerie op het gevechtveld en de hogere troepenleiding', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 1912-1913* (Den Haag 1913) 305-365.
- Muller Massis, T.F.J., 'De verbonden wapens', in *Wetenschappelijk jaarbericht van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 9e jaargang, 1913* (Den Haag 1914) 75-114.
- Muller Massis, T.F.J., 'De infanterie', in *Wetenschappelijk jaarbericht van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 9e jaargang, 1913* (Den Haag 1914) 115-134.
- Muller Massis, T.F.J., 'De betekenis van het veldleger', *De Militaire Spectator. Tijdschrift van de weermacht van Nederland en Indië, 92 jaargang, 1923* (Den Haag) 523-524.
- Muller Massis, T.F.J., 'Gelukwensch van den oud-Grenadier T.F.J. Muller Massis', in J. Koning (ed.), *De Hollandsche Revue, 34e jaargang, 1, 1929. Jubileumnummer ter gelegenheid van het eeuwfeest der Regimenten Grenadiers en Jagers, 1829-7 juli-1929* (Delft 1929) 659.
- Muller Massis, T.F.J., 'De Ite Afdeeling tijdens den wereldoorlog', in *Gedenkschrift afdeling Generale Staf van het Departement van Defensie 1880-1930* (Den Haag 1930) 45-47.
- Muller Massis, T.F.J., 'Iets betreffende de gevechten in Brussel in het jaar 1830', *Ons Leger* (1941) 227-228.
- Muller Massis, T.F.J., 'Jhr. L.M.A. von Schmid, 1859-1942', *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1942-1943* (Leiden 1944) 104-111.
- Munnekrede, P.J. van, 'De strijd in het polderland in verband met de ervaringen van den huidige oorlog', in *Orgaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, 1917-1918* (Den Haag 1918).
- Oud, P.J., bewerking J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland, deel 1, 1840-1940* (Assen 1997).
- Pieper, H.P., 'Over handgranaten- en stormscholen tijdens de mobilisatie', *De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de Overzeesche bezittingen, 1919* (Utrecht 1919).
- Ringoir, H., *De Nederlandse Infanterie* (Bussum 1968).
- Ringoir, H., *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940, Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis 8* (Den Haag 1980).
- Ringoir, H., *Nederlandse generaals van 1598 tot 1940* (Den Haag 1981).
- Ritter jr., P.H., *De donkere poort, delen 1 en 2* (Den Haag 1931).
- Roo van Alderwerelt, J.H.K. de, *De grootmeesters en de inspecteurs der Artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1939* (Den Haag 1939).
- Roodt, E. de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
- Rüter, A.J.C., *De Spoorwegstaking van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Leiden 1935).
- Scharroo, P.W., 'De betekenis van terreinversterkingen in de moderne bewegings- en loopgravenoorlog', *Orgaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap 1917-1918* (Den Haag 1918).
- Schmit, L.P., 'Nederland en de gifgasoorlogsvoering in de Eerste Wereldoorlog', *Armamentaria 36*,

- 2001 (Delft 2001).
- Schmit, L.P., *De behoefte is meer dan dringend: modernisering van het Nederlandse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1999) ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Schoenmaker, B. en Baudet, F., *Officiëren aan het woord. De geschiedenis van de Militaire Spectator, 1832-2007* (Den Haag 2007).
- Schulden, C.M., F.J.H.T. Smits (eds.), *Grenadiers en Jagers in Nederland, 1599-1829-1979* (Den Haag 1980).
- Schulden, J.W.M., *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijftwintig jaar KVEO* (Amsterdam 2002).
- Schulden, P.G.G.M., 'H.P. Staal (1845-1920)', in G. Teitler, W. Klinkert (eds.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficiëren, 1815-1955* (Amsterdam 1997) 269-281.
- Schuursma, R.L., *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Sectie Krijgsgeschiedenis en Ceremonieel van het Hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht, *Honderdvijftig jaar Generale Staf, 1814-14 maart-1964* (Den Haag 1964).
- Smit, H.W. en Teerink, G.J.W.H. (eds.), *De geschiedenis van de Christelijke basisschool Windekind-Adelbrecht te Groesbeek 1912-1982* (Groesbeek 1982).
- Smits, B.M., 'Neerland let op uw saeck!' *De houding van het officierscorps ten opzichte van de defensieproblematiek in Nederland gedurende het Interbellum* (Hilversum 1994) ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht.
- Snouckaert van Schauburg, W. (ed.), *La haye diplomatique et mondain, 7 année, 1929* (Den Haag 1929).
- Snijders, C.J., 'Ontwapening: voordracht gehouden door den gepens. generaal C.J. Snijders op 6 maart 1923', *Ons Leger* (1923).
- Snijders, C.J., 'Oorlogsgevaar: voordracht gehouden door den gepens. generaal C.J. Snijders voor professoren en studenten der Utrechtsche universiteit en genodigden op 6 maart 1924', *Ons Leger* (1924).
- Snijders, C.J., *De ontwapenings- en weerloosheidspropaganda van Prof. Dr. D. van Embden: rede voorbereid voor het openbaar debat van 30 september 1924, alsmede de door hem niet-uitgesproken repliek* (Den Haag 1924).
- Snijders, C.J., Maas, A.J., *Nationale ontwapening? De lucht- en gasoorlog en prof. dr. D. van Embden: eene weerlegging van de propaganda voor nationale weerloosheid* (Den Haag 1924).
- Staarman, A., 'De slechtste fuseliers bestemme men tot vlammenwerpers. De introductie van stormtroepen in het Nederlandse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Armamentaria* 38, 2003-2004 (Delft 2003).
- Staarman, A., *Verre van vredig. Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918* (Delft 2004).
- Staarman, A., 'Nederlandse militaire attachés tijdens de Eerste Wereldoorlog', in H. Andriessen en P. Pierik (eds.), *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918, 12-1* (Soesterberg 2006).
- Stemerding, B., *Jonkers. 170 jaar Koninklijke Militaire Academie* (Amsterdam 1998).
- Tames, I., 'De Nederlandsch-Duitsche Vereeniging en het verlangen naar ware cultuur', in F. Boterman, M. Vogel (eds.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003).
- Tames, I., *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).

- Teitler, G., *De wording van het professionele officierscorps. Een sociologisch-historische analyse* (Rotterdam 1974).
- Teitler, G. (ed.), *Tussen crisis en oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984).
- Teitler, G., 'De militairen als vierde macht. Wording en werking van de militaire attaché', *Kernvraag*, 41, februari 1974 (1974) 56-65.
- Teitler, G., 'Caleidoscoop van de krijgswetenschap', in T. de Kruijf, F.J.J. Princen (eds.), *Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap. Gedenkbundel ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan* (z.pl. 1990) 13-27.
- Thomson, W., 'Beschouwingen over de kustverdediging. Zeemacht, Landmacht, Luchtmacht', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 1938-1939* (Den Haag 1939).
- Tonnet, J.C.C., 'Moderne oorlogsvoering. Bewegingskrijg en loopgravenstrijd', *Orgaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap 1916-1917* (Den Haag 1917).
- Treub, M.W.F., *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Amsterdam, Haarlem 1917, 2e druk).
- Tuyll van Serooskerken, H.P. van, 'The Dutch mobilization of 1914: Reading the "enemy's" intentions', *The Journal of Military History*, 64-3 (2000).
- Tuyll van Serooskerken, H.P. van, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001).
- Uijterschot, I.L., *Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche Krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden* (Den Haag 1935).
- Vagts, A., *The military attaché* (Princeton 1967).
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef: liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Verbeek, J.R., *Kustversterkingen 1900-1940. De planning, constructie en bewapening van Nederlandse kustforten en batterijen* (Haarlem 1989).
- Verbeek, J.R., 'Het stalen infanterieschild van het Nederlandse leger', in *Armamentaria*, 22 (1987).
- Vinke, A.J., *De Nederlandse militaire attaché 1907-1923* (1984).
- Vinke, A.J., 'De Nederlandse militaire attaché 1907-1923', in J.C.A.C. de Vogel (ed.) *De Militaire Spectator, 1989-8* (Den Haag 1989).
- Vis, W.P. van der, *Generaal b.d. C.J. Snijders in het verbond voor nationaal herstel: stemmentrekkend ornament of invloedrijk inspirator?: een onderzoek naar de rol van Generaal b.d. C.J. Snijders in het Verbond voor Nationaal Herstel van 1932 tot en met 1937* (Amsterdam 1985) ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Voorst tot Voorst, J.G.G. van, 'Een dokument betreffende voorbereide Duitse landingen op Zuid-Beveland in 1917', in P.H.A. de Ridder (ed.) *De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de Overzeesche bezittingen, 1920* (Utrecht 1920).
- Wagner, J.C., *Een kwart eeuw uit de geschiedenis van het Regimenten Grenadiers en Jagers, 1879-1904 en de feestelijke herdenking van het 75-jarig bestaan van dat Regiment* (Den Haag 1905).
- Wal, R., van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum 2003).
- Walthuis, W., 'Militaire wetenschapsbeoefening en de algemene voorlichting', in T. de Kruijf, F.J.J. Princen (eds.), *Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap. Gedenkbundel ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan* (z.pl. 1990) 29-46.

- Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901, eerste deel, 1849-1891* (Den Haag 1948).
- Wolf, J.J. de (ed.), *Mars in Cathedra 1865-1965* (Den Haag 1965).
- Wolting, A., 'De eerste jaren van de militaire inlichtingendienst (GS III, 1914-1917)', *De Militaire Spectator*, 134 jaargang, 11, 1965 (Den Haag) 566-571.